

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

(магістра)

з теми

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА УРЯДУ П. ДОРОШЕНКА 1665-1670 РР. ТА

ПРИЧИНИ ЇЇ ПРОВАЛУ

Виконала: студентка 2 курсу,

Групи Ist1-M22

Історичного факультету

(денна форма навчання)

Спеціальності 014 Середня освіта «Історія»

Кам'янецька Світлана Володимирівна

Керівник: Степанков В. С., доктор історичних наук, професор

Рецензент: _____

(прізвище та ініціали, науковий ступінь, учене звання)

Кам'янець-Подільський

2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія.....	8
1.2. Джерельна база.....	16
1.3. Методологічні засади дослідження	18
РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕР ВЗАЄМОВІДНОСИН ГЕТЬМАНЩИНИ Й РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1660-Х РР. ТА ПРИХІД ДО ВЛАДИ П. ДОРОШЕНКА	23
2.1. Геополітичне становище України на рубежі 50-х - 60-х рр. Польський аспект зовнішньої політики Ю. Хмельницького (1659-1662 рр.).....	23
2.2. Пропольська орієнтація політики Павла Тетері (1663-1665 рр.).....	32
2.3. Прихід до влади Петра Дорошенка	37
РОЗДІЛ III. КУРС П. ДОРОШЕНКА НА ПОРОЗУМІННЯ З КОРОНОЮ ПОЛЬСЬКОЮ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ НЕВДАЧІ. ПОЧАТОК ВОЄННИХ ДІЙ (1665-1667 РР.)	42
3.1. Боротьба П. Дорошенка за утвердження своєї влади та перші кроки у політиці.....	42
3.2. Спроби порозуміння із Варшавою та її невдача. Браїлівська кампанія П. Дорошенка (січень - грудень 1666 р.)	49
3.3. «Польська» політика П. Дорошенка (січень-жовтень 1667 р.). Підгаєцька кампанія та її наслідки	59
РОЗДІЛ IV. КУРС ГЕТЬМАНА НА ВИЗНАННЯ ВАРШАВОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ПОЛІТИЧНОГО СУБ'ЄКТА КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ ПІД ПРОТЕКЦІЄЮ КОРОЛЯ ТА ЙОГО ПРОВАЛ (1668 – 1670 РР.)	64

4.1. Похід П. Дорошенка на Лівобережжя. Об'єднання Гетьманщини і реакція польського уряду (зима – літо 1668 р.)	64
4.2. Курс П. Дорошенка на незалежнення від Речі Посполитої (1668-березень 1669 р.).....	71
4.3 Остання спроба примирення із Польщею. Острозька комісія та причини її провалу (літо 1669 – грудень 1670 рр.)	80
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	94

ВСТУП

Актуальність. У середині XVII ст. Україна опинилася в епіцентрі геополітичного протистояння різних держав Східної і Південно–Східної Європи. В результаті Української революції на її теренах постала нова держава – Гетьманщина, котра намагалася вибороти своє право на суверенітет і незалежність. Однак, в тодішніх політичних умовах досягти цієї мети було неможливо через відсутність визнання українських гетьманів в очах європейських династій. Гетьман Б. Хмельницький намагався маневрувати між ключовими гравцями регіону – Річчю Посполитою, Московським царством, Кримським ханством, Портою і Швецією. Але навіть йому довелося визнати протекторат Москви задля легітимації своєї влади і зовнішньої підтримки. Після смерті Б. Хмельницького розпочалась кривава громадянська війна за гетьманську булаву, чим скористалися усі сусідні держави, аби повернути на свій бік козацьке військо. Одним із ключових політичних гравців в Гетьманщині був П. Дорошенко, котрий у 1665 р. стає гетьманом Правобережжя.

Політична програма П. Дорошенка передбачала об'єднання усієї України у межах самостійної держави під його булавою, але зробити це без зовнішньої підтримки було неможливим. Правобережні козаки, котрі переважно походили зі шляхти, були схильні до пошуку компромісу із Варшавою. Оскільки союз із Московією не приніс козацьким старшинам бажаних результатів і лише призвів до нових конфліктів, вона прагнула повернутися під владу Корони Польської, але за умови збереження усіх революційних перетворень, в першу чергу визнання козацького самоврядування і захисту права власності на свої земельні наділи. П. Дорошенко у зовнішній політиці орієнтувався на різні сили і також підтримував ідею компромісу із Короною. Такий варіант означав, що Україна залишилась би в межах сталої політичної традиції, зокрема наявності

традицій самоврядування, демократії і захисту особистих прав. Компроміс із Варшавою був куди кращим, аніж союз із Московією. Однак еліта Речі Посполитої не бажала йти на поступки козакам, що зумовило подальші конфлікти, які врешті-решт призвели до падіння і Гетьманщини і Речі Посполитої. Актуальність даної теми визначається необхідністю врахування історичного досвіду в зовнішніх відносинах України, зокрема у тісній співпраці із Польщею, котра на сьогодні залишається головним союзником нашої держави. Окрім того, польський напрям політики П. Дорошенка комплексно в українській історіографії не досліджувався, що зумовлює розробку цієї проблематики.

Об'єкт дослідження: зовнішня політика гетьмана П. Дорошенка у 1665-1670 рр.

Предмет дослідження: польський вектор зовнішньої політики П. Дорошенка у 1665-1670 рр.

Мета роботи: дослідити польську політику гетьмана П. Дорошенка у 1665-1670 рр. та причини її невдачі. Для досягнення мети, слід розв'язати наступні завдання:

- Проаналізувати стан розробки проблеми в історіографії і репрезентативність джерельної бази її дослідження.

- З'ясувати геополітичне становище Гетьманщини у 1660-х рр.

- Визначити причини поразки політичної діяльності гетьмана П. Тетері і умови приходу до влади П. Дорошенка у 1665 р.

- Дослідити польську політику гетьмана П. Дорошенка у 1665-1668 рр.

- Виявити причини, умови і наслідки укладення Підгаєцької угоди 1668 р.

- Описати політику П. Дорошенка щодо Речі Посполитої у 1668-1670 рр. та причини невдачі у пошуках компромісу.

- Охарактеризувати умови Корсунської угоди із Портою і її наслідки для польсько-українських відносин.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період гетьманування П. Дорошенка від 1665 р. до грудня 1670 рр. Нижня межа дослідження аргументується тим, що саме середина 1665 р. стала періодом приходу до влади П. Дорошенка і початком реалізації його політичного проєкту; верхня межа нами визначена на основі утвердження результатів Острозької комісії з-боку Польщі, що призвело до розриву стосунків із гетьманом П. Дорошенком, котрий остаточно переорієнтувався на Стамбул.

Територіальні межі дослідження: охоплюють територію ранньомодерної України, що включає межі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Волинського, Руського і Белзького воєводств. Але більшість подій відбувається саме у Подніпров'ї, яке було центром Гетьманщини.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та системності, а також загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція і дедукція, аналогія, порівняння, а також конкретно-історичні методи, як історико-хронологічний, історико-порівняльний, метод періодизації, діахронний метод.

Проведене дослідження має елементи наукової новизни. Це полягає в тому, що у назві нашої магістерської роботи міститься тема, раніше не висвітлена в українській історіографії. Ми зробили спробу, на основі наявної наукової літератури та масиву джерел, об'єктивно і неупереджено дослідити польсько-українські відносини за період гетьманування П. Дорошенка у 1665-1670 рр.

Апробація. Основні положення магістерської роботи доповідалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії КПНУ імені Івана Огієнка. Також на звітній студентській конференції, що відбулась у квітні 2023 р. на історичному факультеті було зроблено доповідь на тему: «Підгаєцька угода 1667 року: причини її укладення, сутність та політичні наслідки для Гетьманщини», її текст також було опубліковано у збірнику наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету за 2023 р. [53]. Також було

підготовлено іще одну статтю на тему: «Корсунська рада 1669 р. та її ухвали». Дана стаття була подана до друку у другому виданні збірника наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету за 2023 р. [52].

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали магістерської роботи можуть бути використані для підготовки студентами власних рефератів, есе, курсових і дипломних робіт з історії України, історії української дипломатії і козацтва. Робота може стати в нагоді вчителям історії при підготовці уроків з історії України. Також робота буде цікава усім, хто цікавиться історією України, періодом козацтва, постаттю гетьмана П. Дорошенка.

Структура роботи. Магістерська робота складається з вступу, основної частини, що включає 4 розділи, та 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 93 позиції. Загальний обсяг роботи – 103 сторінки, основного тексту – 93 сторінки.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Українська історіографія. Гетьман П. Дорошенко, названий в історичній традиції «сонцем Руїни» часто ставав об'єктом дослідження для вітчизняних істориків. Українська історіографія почала зароджуватись у першій половині XIX ст., зокрема часи козацтва стали найбільш популярною темою досліджень. Власне, сама Україна у ті часи асоціювалась виключно із подіями Хмельниччини і постатями козацької історії. Саме із Гетьманщини українські політики і культурні діячі виділяли окремішність української нації і перспективи державності.

Вперше в українській історіографії діяльність П. Дорошенка зокрема, його зовнішню політику спробував проаналізувати автор «Історії Русів» [50]. У науці і досі не має відповіді щодо постаті невідомого автора цієї праці, кількість претендентів досить значна і не має точних доказів щодо кожної персони. Автор безумовно був людиною освіченою, в його праці поєднуються мотиви бароко і раннього романтизму. Проте «Історія Русів» має і ряд недоліків. По-перше, її автор часто замість реальних фактів придумував вигадані сюжети, а також посилався на неіснуючі джерела, просто вигадуючи їх. З іншої сторони, автор дійсно працював із історичними джерелами і детально характеризує гетьманів.

Досвід державотворення гетьмана Петра Дорошенка досліджувався уже представниками «малоросійської історіографії», зокрема М. Бантиш-Каменським [28], котрий позитивно відгукувався про діяльність і особистість гетьмана П. Дорошенка, його дипломатичний хист, державницькі таланти, вважаючи, що він один був достойним конкурентом І. Брюховецького і ставив за мету об'єднати усі українські землі під своєю булавою. Однак дослідник досить негативно ставиться до останнього періоду гетьманства П.

Дорошенка, коли той прийняв турецьку протекцію. Схожу характеристику дає і М. Маркевич [51]. Він змальовує П. Дорошенка суперечливою особистістю відзначає, що його зовнішня політика була далекоглядною і хитрою і також, слід за Бантиш-Каменським, осуджує прийняття ним султанської протекції і союз із Портою, але при цьому наводить причини такого кроку: підписання Андрусівського договору між Москвою і Варшавою, намагання розчленувати Україну. В його інтерпретації, гетьман виступає як державник і прихильник незалежності України. Проте і на думку М. Маркевича, прийняття турецької протекції було зрадою інтересів України, що призвело до нівелювання усіх здобутків гетьмана і втрати булави.

Першим вченим, хто детально проаналізував політику П. Дорошенка був Микола Костомаров [54], котрий став першим істориком, що свідомо окреслив українську історію від російської, активно працював із писемними і археологічними джерелами, залучав етнографічні матеріали. На думку М. Костомарова, гетьман прагнув зробити Україну «самобутньою державою». Щодо його зовнішньої політики, то історик оцінює її позитивно, оскільки на його думку, гетьман хотів зробити Україну незалежною не лише від Москви, але й від Польщі. На відміну від попередників, історик підкреслював, що союз гетьмана із султаном був вимушеним кроком, до того ж договір підписаний ним був на вигідних для України умовах. Проте цей союз був майже одразу порушений Туреччиною, яка не віддала західноукраїнських земель гетьману після укладення Бучацького договору, а залишила собі, внаслідок чого він втратив для П. Дорошенка будь-який сенс. До того ж, Костомаров звинувачував П. Дорошенка у тому, що той свідомо віддав українські землі під владу мусульманського володаря заради власних політичних інтересів.

Найбільш ґрунтовно у ХХ ст. біографію і діяльність гетьмана П. Дорошенка дослідив один із його нащадків, видатний історик і політик Дмитро Дорошенко [48]. Важко переоцінити його роль в українській історіографії, адже дослідник дуже довгий час працював в українських,

польських, російських архівах, досліджував чисельні літописи [47]. Праця історика стала першою біографічною працею присвяченою гетьману. У ній детально розглядається життя і діяльність П. Дорошенка, еволюція його політичних поглядів, прихід до влади і гетьманування. Не оминув він і теми зовнішньої політики гетьмана, зокрема відносин із Річчю Посполитою. Дослідник зазначав, що визначну роль у приході до влади П. Дорошенка відіграла позиція Криму, однак сам гетьман все ж робив ставку на компроміс із Варшавою. На підтвердження цього, історик вказує на переписку гетьмана із королем Ян II Казимиром, гетьманом Я. Собеським та іншими польськими діячами. Дорошенко дійсно прагнув знайти компроміс із Польщею, відправляв свої пропозиції на сейм, щодо утворення Української держави як складової частини Речі Посполитої, захист прав козаків і православного населення, захист інтересів церкви і духовенства [48, с. 144]. Досить детально історик описав події Підгаєцької кампанії, причини її невдач і умови укладеної угоди. Саме вона, на думку історика, штовхнула гетьмана на союз із султаном, оскільки остаточно показала, що Варшава не спроможна йти на компроміс із Гетьманщиною. Негативну роль в польсько-українських стосунках відіграло і Андрусівське перемир'я, через що Україна була розділена по Дніпру. Таким чином, реальних шансів на порозуміння із Польщею у гетьмана дійсно не залишилось, оскільки Корона не була зацікавлена в об'єднанні усіх українських земель під булавою гетьмана [48, с. 268]. Тому він і пішов на союз із Портою, що було останнім шансом для України вибороти незалежність.

У післявоєнній українській історіографії в УРСР офіційно утверджується теорія про «воз'єднання двох братніх народів» у 1654 р., таким чином усі наступні події Національної революції трактувались як безумовна «зрада» інтересів українського народу. Постать П. Дорошенка сильно спотворювалась, його політика сприймалась вкрай негативно. Проте, навіть у працях О. Апанович, В. Голобуцького, К. Стецюка, М. Брайчевського наголошувалося, що основною причиною прийняття

турецької протекції та союз із Кримом були спровоковані саме укладенням Андрусівського договору, котрий в українській радянській історіографії сприймався негативно [76, с. 435]. Водночас і намагання досягти компромісу із Польщею називалося спробою відновити «польсько-шляхетське панування».

Лише після початку «перебудови» і відміни офіційної цензури з'явилися перші об'єктивні праці, котрі досліджують постать П. Дорошенка. На початку 1990-х рр. дослідники В. Смолій і В. Степанков пишуть ряд монографій, що присвячених подіям визвольної боротьби українського народу. Так, вони стають авторами концепції Національної революції 1648-1676 рр., у якій постать П. Дорошенка відіграла одну з ключових ролей. Гетьман, на думку дослідників, був останнім українським лідером, котрий послідовно відстоював ідеї соборності і незалежності України. Однак у тих умовах досягти повної самостійності і суверенності було неможливим, тому українські очільники були вимушені приймати протекцію іноземних держав, аби отримати офіційне визнання. У 1994 і 1998 рр. В. Степанков видав нариси політичної біографії П. Дорошенка, в яких висвітлив основи його зовнішньої політики [66;67;69;70;75;77].

У 1999 р. вийшла спільна монографія В. Смолія і В. Степанкова «Українська національна революція XVII століття», в якій докладно висловлено основні позиції їх наукової концепції [71]. У 2011 р. побачила світ колективна монографія, що стала результатом досліджень останніх десятиліть, присвячених постаті П. Дорошенка [68]. На сьогодні їхня праця «Петро Дорошенко: політичний портрет» є найбільш повною монографією, що висвітлює життя і діяльність гетьмана. Зокрема, у ній ґрунтовно проаналізовано зовнішню політику, взаємини із Річчю Посполитою. На думку авторів, взаємовідносини із Варшавою спрямовувалися на реалізацію ідей Б. Хмельницького щодо об'єднання українських земель, за умови формального протекторату Речі Посполитої, визнання прав і вольностей козацтва, зокрема майнових, захист національних і релігійних прав українців.

Із інших сучасних українських дослідників даної тематики виділимо праці істориків В. Газіна, Т. Чухліба, В. Горобця, Ю. Мицика. В. Газін є автором монографії, присвяченої вивченню політичній біографії гетьмана П. Тетері [39]. У ній ґрунтовно досліджено українсько-польські стосунки періоду його гетьманату, причин невдачі його політики, прорахунків у діях. Окремо ним висвітлюється й проблема втрати П. Тетері булави і приходу до влади П. Дорошенка. Встановлено, що в цих подіях немало роль відіграли татарські мурзи й підтримка правобережним козацтвом кандидатури Дорошенка. У його монографії «Між Москвою і Варшавою...» досить детально з'ясовується роль України у польсько-московських стосунках. Зокрема, це стосується і періоду гетьманування П. Дорошенка (1665-1667 рр.) [35]. На думку В. Газіна розрив Гетьманщини із Польщею був зумовлений політикою Варшави, котра не бажала визнавати Україну, навіть автономною державою на умовах Зборівського договору, що було «програмою мінімум» для П. Дорошенка, вступом польських військ на Правобережжя без згоди гетьмана, намаганням Варшави знищити українську автономію і свідоме ігнорування інтересів Гетьманщини під час перемовин в Андрусові [34;36;37;38;40;41].

Інтереси Т. Чухліба спрямовувалися у сферу вивчення зовнішньої політики Гетьманщини її участі у міжнародних відносинах та відносин із окремими державами [81;82;83;84;85;86;87]. На його думку, програма П. Дорошенка орієнтувалась на ідеї Гадяцької унії 1658 р., тобто гетьман був схильний до компромісу із Польщею і визнання влади короля, за умови автономії Гетьманщини, але на вигідних для неї умовах. Автор глибоко проаналізував дипломатичні дії П. Дорошенка, зокрема причини невдачі компромісів із Річчю Посполитою, прорахунки в його політиці, ідеї подвійного чи навіть потрійного протекторату з-боку інших держав, необхідність формальної протекції іноземних монархів. Зовнішня політика Гетьманщини також проаналізована у монографіях В. Горобця, зокрема це

тракується з перемовин П. Дорошенка із Туреччиною, проведення Корсунської ради, умов союзу із Портою [42;43;72;73].

Відомий вчений Ю. Мицик знаний своїми джерелознавчими працями. Він багато років працював у польських, російських, українських архівах, результатом чого стали чисельні публікації різних джерел. Зокрема, саме він відкрив раніше невідоме джерело «Віршовану хроніку», написану подільським шляхтичем. У своїх чисельних працях, автор ґрунтовно змальовує події Національної революції, в яких брав участь і П. Дорошенко. Водночас він є автором декількох біографічних нарисів постатей епохи Гетьманщини, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Сірко та ін., в яких тракується характеристики їх взаємовідносин з гетьманом [56;57;58;59].

Зарубіжна історіографія. Окрім українських дослідників, значні кроки у висвітленні даної теми зробили і зарубіжні історики: німецькі, польські, російські. Найпершим з-поміж них, хто звернувся до висвітлення історії України й постаті П. Дорошенка, став австрійський історик доби просвітництва Йоганн Християн фон Енгель [49]. До його спадщини свого часу звертався історик діаспори Б. Крупницький, що присвятив йому дисертацію німецькою мовою. Інтерес до Енгеля відродився після здобуття Україною незалежності. Його праця «Історія України та українських козаків» вийшла у Відні 1798 р., яку можна вважати першою зарубіжною історичною працею з історії України. Варто зазначити, що Енгель часто користувався польськими джерелами і документами, до яких не ставився критично. Тому він характеризує постать П. Дорошенка досить негативно, проте праця Енгеля все ж відкрила Європі українську історію та її постатей, що є позитивним результатом.

Серед сучасних російських науковців ставлення до постаті П. Дорошенка, його зовнішньої політики дещо інше. Першим російським дослідником, що почав переосмислювати політику гетьмана був Г. Санін [64;65]. Він, проаналізував російсько-українські відносини у другій половині XVII ст., і зробив висновки, що йшли у розріз із позицією радянської

історіографії. У 1990-х рр. виходять його чисельні публікації, що присвячені постаті П. Дорошенка, його зовнішній політиці. Автор доходить висновку, що спочатку Дорошенко планував відновити «Переяславський проект» Б. Хмельницького і об'єднати Україну під протекцією московського царя, водночас вів перемовини із Польщею і Туреччиною, грав на протиріччях між державами. Лише підписання Андрусівського договору призвели до його переорієнтації на Стамбул, при цьому він не полишав ідеї відновлення автономії у складі Речі Посполитої.

Найбільш авторитетним дослідником доби Руїни в сучасній російській історіографії є Т. Таїрова-Яковлева, котра написала декілька монографій із даної тематики. Зокрема, вона багато працювала із російськими, українськими і польськими джерелами, досить детально розглянула біографії українських гетьманів, внесла деякі корективи у змалювання їхніх політичних портретів. Її праці більше стосуються українсько-російських відносин епохи Національної революції, польсько-українські стосунки у них згадуються лише дотично [88]. Інший відомий російський історик, що спеціалізується на подіях XVII ст. є Б. Флоря. Дослідник досить детально аналізує східноєвропейську дипломатію цього періоду, відносини і культурні зв'язки у регіоні [80]. Що стосується політики П. Дорошенка, то Флоря акцентує увагу на тому, що гетьман намагався відновити систему управління, яка існувала за Б. Хмельницького із сильною гетьманською владою, обмежити вплив рядового козацтва. Водночас, він виступав за об'єднання усіх українських земель в рамках однієї держави і розглядав варіанти іноземного протекторату.

Про політику П. Дорошенка відносно Речі Посполитої писали й польські історики. У другій половині XX ст. польська історіографія детально проаналізувала події другої половини XVII ст. щоби зрозуміти причини занепаду Речі Посполитої, що завершилось для неї національною катастрофою. В їхніх дослідженнях знайшлося місце і для вивчення політики П. Дорошенка. Історик З. Вуйцік детально проаналізував становище України

в період правління гетьмана, його відносини з Варшавою, Москвою, Бахчисараєм, Стамбулом [93]. Дослідник високо оцінював особисті якості Дорошенка і підкреслював, що метою його політики було об'єднання України. Також він вказав, що причиною прийняття турецької протекції гетьманом стала невдача перемовин у 1669-1670 рр. з Варшавою, провал Острозької комісії. В. Маєвський в одній зі своїх публікацій детально простежив хід Пігаєцької кампанії, бойові дії з обох сторін і визначив причини невдачі гетьмана, що призвели до підписання невігідної Підгаєцької угоди [90]. На його думку, П. Дорошенко не мав видатних військових талантів і не був вправним полководцем, проте визнавав успіхи у дипломатії гетьмана. Дослідник української історії В. Серчик засуджує політику П. Дорошенка, спрямовану на союз із Туреччиною, але визнає, що цей крок був вимушеним, останнім шансом для досягнення політичної мети гетьмана [92]. Найбільш цінною роботою є праця польського історика Я. Пердені «Гетьман Петро Дорошенко і Польща», що є єдиною монографією в історичній науці, котра окремо присвячена польсько-українським стосункам у період гетьманування П. Дорошенка [91]. Історик досить багато працював у польських і радянських архівах, результатом чого й постала його монографія. Я. Пердені дуже детально характеризує політику П. Дорошенка відносно Польщі. Зокрема, він вперше в історіографії детально описав перемовини в Острозі та ідею відновлення «Гадяцького проекту» Руського князівства з боку гетьмана, за умови розширення автономії України, що стало останньою спробою досягнути компромісу із Варшавою. Лише через те, що сейм зробив ставку на М. Ханенка призвело до розриву відносин із Дорошенком.

Аналіз історичної літератури засвідчує, що тематика польсько-українських стосунків за гетьманування П. Дорошенка досліджена недостатньо, що зумовлює необхідність їх продовження. Великий внесок у розробку тематики здійснили сучасні українські та польські історики, однак комплексних праць із даної теми недостатньо.

1.2. Джерельна база

Джерельна база періоду Національної революції XVII ст. є досить об'ємною, але її особливість полягає у тому, що значна частина оригінальних документів була втрачена і сьогодні існує лише в пізніших копіях, або у коротких переказах в інших джерелах. В першу чергу, це стосується чисельних універсалів гетьманів. В. Смолій і В. Степанков, аналізуючи увесь наявний масив джерел зауважують, що найменше джерел стосується перших років правління гетьмана (1665-1667), тому на сьогодні важко достовірно відтворити процес приходу П. Дорошенка до влади, перші кроки у якості гетьмана. Досить мало залишилось джерел, котрі стосуються політики гетьмана у Правобережжі, Підгаєцької кампанії 1667 р. У той же час, наявний значний масив джерел, що стосується періоду з 1668 по 1670 р. Загалом, усі наявні джерела можна розділити на декілька груп:

1. Офіційну документацію гетьмана, його канцелярії та української влади (і церкви);
2. Дипломатичну документацію: міжнародні договори, декларації, інструкції послам, дипломатичні звіти, описи ведення перемовин, звернення до Сейму;
3. Офіційну і приватну кореспонденцію: державне, дипломатичне і приватне листування;
4. Особисті джерела: записи, щоденники, спогади, матеріали допитів, свідчення очевидців тих подій;
5. Літописні джерела: хроніки і козацькі літописи;

Значна частина джерел була опублікована іще в XIX столітті. Так, археографією доби Національної революції займався Бантиш-Каменський [11]. Після поразки польського повстання 1830 р. на колишніх теренах Речі Посполитої були створені археографічні комісії, котрі шукали усі документи, аби виправдати анексію цих територій Російською імперією. Саме завдяки їхній роботі, до нас дійшла більша частина наявних писемних джерел.

Документи, що стосуються України, опрацьовувала Київська археографічна комісія при генерал-губернаторові, в якому працювали українські історики, серед них і М. Костомаров. У 1859 р. за результатами роботи комісії почали публікуватися архівні матеріали – «Архив Юго-Западной России» («АЮЗР») [1;2;3;4;5;6;7]. У ньому вміщена більша частина усіх джерел, віднайдених в українських архівах, книгозбірнях, приватних колекціях. Сюди ж варто віднести і документи, опубліковані Віленською археографічною комісією [1].

Велику роботу у справі публікації різних документальних джерел здійснили польські історики: С. Охманн-Станішевська видала політичні листи епохи правління Яна II Казимира [23], у 2009 р. надруковано кореспонденцію білоруського шляхтича Я. Храповіцького [27] Іще в ХІХ столітті були опубліковані деякі історичні документи, за редакції істориків А. Грабовського [24] і Ф. Клучицького [25].

Сучасні українські дослідники також здійснили велику роботу у справі публікування писемних джерел, зокрема текстів Гадяцького і Андрусівського договорів [9;10], інструкцій козацьких послів на Сейм [12;13;19] універсали українських гетьманів [21], публікація художніх творів, щоденників, трактатів [16;17;18].

Окрему джерел належать твори літописного характеру: польські хроніки і козацькі літописи. Ці унікальні пам'ятки є не лише джерелом для інформації щодо тодішніх подій, але й чудово ілюструють світогляд і сприйняття подій її очевидцями і учасниками. Варто зазначити, що вони є у значній мірі й художніми творами, котрі відображають ментальність і власні погляди автора цього твору, його особисті вподобання, авторський стиль і доступність джерел для написання літопису чи хроніки. Вони є відображенням барокової літератури, у якій часто реальні сюжети переплетені із вигаданими чи навіть фантастичними подіями, образи історичних постатей часто гіперболізовані. З іншого боку, усі ці твори були написані очевидцями або безпосередніми учасниками подій. Як правило, автори використовували власні джерела, у більшості нам уже невідомі або

втрачені. Ще одна особливість: чіткий хронологічний порядок викладення подій, автор коротко характеризує усю наявну інформацію за кожен рік [8, с. 78]. Нами були використані як польські, так і українські літописні джерела. До них відносяться польські хроніки: «Літописець або Хроніка Йоахіма Єрлича», «Хроніка Софоновича» «Віршоваа хроніка» [22].

Із козацьких літописів нами використані: «Літопис Самовидця», С. Величка і Г. Граб'янки [8;14;15]. Варто відзначити, що з усіх літописців лише «Самовидець» (Р. Ракушка-Романовський) був безпосереднім свідком і учасником тих подій. Він негативно оцінював турецько-український союз, укладений гетьманом. Не обминаю увагою й польську політику П. Дорошенка, в якій чітко простежуються цінності тогочасних еліт. Автор засуджує гетьмана за його «зраду» присязі польському королю – законному сюзерену і перехід на бік султана, союз із татарами. При цьому, «Самовидець» все ж детально описує усі обставини, що змусили Дорошенка до такого кроку, але і вказує на те, що гетьман дозволяв татарам забирати ясир з України. Схожу позицію займає і Г. Граб'янка. З усіх козацьких літописців лише С. Величко позитивно оцінював політику і постать П. Дорошенка. Також він єдиний із усіх літописців, хто окремо характеризує польську політику гетьмана і вказує на те, що головною причиною прийняття турецької протекції стала підтримка з-боку Польщі кандидатури М. Ханенка на гетьманську булаву і невдача Острозької комісії.

При дослідженні даної теми, ми залучили велику кількість джерел, які включають опубліковані архівні матеріали; дипломатичну і особисту кореспонденцію; універсали і грамоти гетьманів, королів і царів; тексти міжнародних договорів; щоденники очевидців; козацькі літописи і польські хроніки.

1.3. Методологічні засади дослідження

У висвітленні тогочасних українських подій покладено концепцію Національної революції XVII ст., авторами якої стали В. Смолій та В.

Степанков. В її основним постулатом є те, що в результаті національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького у середині XVII ст., відбувається формування Української держави, а події після його смерті, що відомі в історіографії як «Руїна» насправді були продовженням цього революційного процесу, що мав би завершитися утворенням незалежної України. Але через ряд прорахунків українського керівництва, несприятливі зовнішньополітичні обставини, відсутність в тогочасної української верхівки державницьких ідеалів, Національна революція зазнала поразки, й Україна залишилася лише у якості автономії у складі Московії. У цій концепції постать П. Дорошенка є ключовою, оскільки за словами її авторів, саме цей гетьман був єдиним, хто намагався повністю реалізувати програму Б. Хмельницького і навіть вийти за її межі, що показує його багатовекторна дипломатія, направлена на пошуків можливих союзників. Саме невдача П. Дорошенка у справі утворення соборної і незалежної України призвела до закінчення революції у 1676 р., коли гетьман склав булаву і покинув Україну.

Методологічні засади дослідження становлять принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, а також різноманітні методи проведення історичного дослідження.

Принцип історизму полягає в тому, що події минулого необхідно розглядати виходячи лише із тогочасних умов та обставин. Відповідно, це виключає екстраполяцію сучасних уявлень на політику і дипломатію. Цей принцип дозволяє виявити основні причини проведення конкретної політики щодо Польщі гетьманом П. Дорошенком, причини її невдачі, проаналізувати польсько-українські стосунки у період гетьманування Дорошенка.

Принцип системності означає розгляд усіх історичних явищ у їх цілісності, розкриття їх складових. Він дозволив нам окремо розглянути позиції обох сторін у польсько-українських стосунках періоду гетьманування П. Дорошенка; виявити основні позиції у зовнішній політиці; проаналізувати вимоги П. Дорошенка до польського уряду і сейму у справі досягнення

компромісу; з'ясувати ставлення польських владних кіл до гетьмана П. Дорошенка і до України загалом.

Принцип об'єктивності вимагає розглядати усі історичні події неупереджено, зважаючи на усі позитивні і негативні сторони, не замовчувати і не спотворювати факти на свою користь. У нашій роботі ми старались якомога об'єктивніше і без заангажованості подавати матеріали, опираючись на чисельні писемні джерела, порівнювати висновки різних дослідників і очевидців. Також цей принцип полягає у тому, що розглядаючи постать і політику П. Дорошенка та інших ключових осіб ми робили висновки лише на основі відомих фактів, не ігноруючи позитивні і негативні сторони їх діяльності.

Принцип всебічності передбачає дослідження певної тематики з різних сторін, врахування усіх фактів, об'єктивний розгляд історичних подій, незалежно від думки автора. У нашій роботі, принцип всебічності дозволив об'єктивно оцінити політику П. Дорошенка з різних сторін, враховувати позицію сучасників, тексти джерел, думки, іноді діаметральні, різних дослідників.

Також при написанні роботи ми використовували загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Серед перших виділимо **методи аналізу і синтезу**, котрі дозволили дослідити зовнішню політику П. Дорошенка, польсько-українські стосунки доби його гетьманування, виокремити основні позиції сторін щодо можливого компромісу. Також застосування цих методів дозволило узагальнити наявну інформацію і сформуванати власні висновки. **Метод аналогії** і порівняння дозволив показати розбіжності і спільні інтереси у відносинах між Річчю Посполитою і Гетьманщиною. Когнітивний метод ми застосували при дослідженні історіографії і класифікації джерельної бази.

З-поміж спеціально-історичних методів варто виділити проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, метод періодизації, джерелознавства, синхронний метод. **Проблемно-хронологічний метод** передбачає

виокремлення основної проблематики дослідження і викладення подій у хронологічній послідовності. Так, нами були виокремлені окремі теми: прихід до влади П. Дорошенка і початок його діяльності, опис польсько-українських стосунків у 1665-1667; Підгаєцька кампанія та угода 1667 р.; похід гетьмана на Лівобережжя (1668) і об'єднання Гетьманщини; Корсунська рада і прийняття турецької протекції (1669); перемовини з Річчю Посполитою, що завершилися невдачею і призначенням Варшавою М. Ханенка правобережним гетьманом у Острозі (1670), що призвело до розриву П. Дорошенка із Польщею. Із ним пов'язаний і **метод періодизації**, котрий допоміг розділити період гетьманування і польсько-українських стосунків на різні періоди відповідно до еволюції цих стосунків.

Історико-порівняльний метод дозволив виділити, проаналізувати і порівняти позиції Польщі і України, основні вимоги обох сторін, політику ключових політичних гравців (Яна II Казимира, П. Дорошенка, Я. Собеського, М. Ханенка), порівняти польсько-українські стосунки у різні періоди гетьманування Дорошенка. **Синхронний метод** дозволяє проаналізувати політичні події, що йшли паралельно в Речі Посполитій, Гетьманщині, Московії, Криму і як ці події вплинули на зовнішню політику. **Методи джерелознавства** дозволили класифікувати усю наявну джерельну базу, дослідити її об'єктивно, охарактеризувати її складові.

Історико-системний метод один із основних методів історичного дослідження, у якому реалізуються принципи системного підходу, що спрямований на вивчення об'єктів та явищ минулого як цілісних історичних систем: аналіз їх структури та функцій, внутрішніх та зовнішніх зв'язків (морфології), а також динамічних змін (генезис). Цей метод дозволив нам цілісно простежити зовнішню політику П. Дорошенка, зокрема її польський вектор, враховуючи зовнішні і внутрішні фактори. **Діахронний метод** означає дослідження певного явища у різні періоди, різних масштабах, на різній території. Цей метод був використаний під час аналізу подій у

Правобережжі, Лівобережжі, Польщі, Росії; дозволив проаналізувати події, порівнюючи їх між собою; показати різницю у політиці різних гетьманів.

Таким чином, нами був залучений широкий методологічний інструментарій, котрі заснований на загально-наукових і спеціально-історичних методах; робота заснована на принципах об'єктивності, всебічності, історизму, системності.

Висновки до розділу

Аналіз наявної літератури дає змогу говорити, про те, що дана тематика слабо розроблена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед українського доробку, не існує жодної спеціалізованої праці, в якій би простежувалась політика гетьмана П. Дорошенка відносно Польщі. Проте багато даних наявні із праць, що присвячені постаті гетьмана і періоду його правління. Загалом, даний відрізок часу добре вивчений в історичній науці. У зарубіжній історіографії, найбільший внесок у розробку цієї проблем зробили польські дослідники, які написали ряд монографій, залучаючи широкий масив джерел. Джерельна база з даної тематики представлена широким масивом опублікованих архівних джерел. Також нами були використані листи та універсали українським гетьманів, тексти міжнародних угод; дипломатичні інструкції послам на перемовини. Окрему групу джерел складають козацькі літописи і польські хроніки. Методологічна основа робота включає ряд як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів. Робота заснована на принципах історизму, об'єктивності і системності. Були використані такі методи, як проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, метод періодизації та ряд інших.

РОЗДІЛ II. ХАРАКТЕР ВЗАЄМОВІДНОСИН ГЕТЬМАНЩИНИ Й РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1660-Х РР. ТА ПРИХІД ДО ВЛАДИ П. ДОРОШЕНКА

2.1. Геополітичне становище Гетьманщини на рубежі 50-х – 60-х рр. Польський аспект зовнішньої політики Ю. Хмельницького (1659-1662 рр.)

Національна революція, котра розпочалась у 1648 р., призвела до формування нового політичного утворення у Східній Європі – Української держави. Однак новостворена держава одразу ж зіткнулась із надзвичайно складною проблемою – відсутністю зовнішнього визнання і формальної легітимності. Це було пов'язано із неоднозначним статусом Гетьманської України. Формально, вона не була незалежним державним утворенням, а лише військовою корпорацією (Військо Запорозьке) на чолі із гетьманом, котрий юридично залишався у підданстві Корони Польської (Його Королівської Милості, далі - ЙКМ) аж до 1654 р. Із самого початку революції, Б. Хмельницький не мав чіткого плану і продуманої стратегії розбудови державності, а скоріше діяв за обставинами котрі постійно змінювались [67, с. 358; 70, с. 48].

Якщо на початку Революції і до 1649 р. мова йшла лише про надання козацтву шляхетських привілеїв, захист їх майнових і політичних прав, захист релігійної свободи, зрівняння в правах православних, уніатів і католиків, відмова від шляхетської колонізації Степу на користь колонізації козацької, то вже після 1649 р. у Б. Хмельницького і його соратників виникає ідея утворення власної незалежної держави [35, с. 42-43]. Але зважаючи на ряд зовнішніх факторів, зробити це було неможливо.

По-перше, в Європі і досі монархічна форма правління була домінуючою. Існувала невелика кількість республік (Швейцарія, Нідерланди,

Венеція, Генуя), але вони уже були частиною європейської дипломатії і мали офіційно визнаний державний статус [87, с.14-15]. Навіть у республіках влада, як правило, концентрувалась в руках знатних сімей, наприклад Оранська династія мала династичні зв'язки із Габсбургами і французькими Бурбонами; із генуезьких династій Доріа і Грімальді вийшло декілька Римських Пап. Отже, знатність походження і приналежність до королівської лінії відігравали ключову роль у дипломатичному статусі. Навіть у Речі Посполитій, котра формально була республікою із виборним королем, як правило на коронаційних сеймах правителями обирали представників іноземних правлячих домів, знатність також відігравала величезне значення [46, с. 286-287].

Але Богдан Хмельницький по лінії батька належав до дрібної шляхти, а по материнській лінії був козацького походження, навіть в очах руської шляхти цього було замало для політичної кар'єри [34, с. 225]. Спроби легітимізувати свою діяльність шляхом династичного шлюбу обернулись катастрофою: Тиміш Хмельницький, старший син і спадкоємець гетьмана, одружився на Розанді Лупу, дочці молдовського князя. Рід Лупу також не мав знатного походження але господар Василь Лупу зміг заключити династичний шлюб із Радзивілами і турецькими аристократами, чим легітимізував свою владу [64, с. 308].

По-друге, початок Хмельниччини співпав зі справжньою дипломатичною революцією у Європі, а саме укладанням Вестфальського миру, котрий завершив Тридцятилітню війну і релігійні війни у Західній Європі. Була утворена «Вестфальська система» міжнародних відносин, в якій основними суб'єктами міжнародної політики почали виступати національні держави [80, с. 11]. Іще в Середні віки основну роль у дипломатії відігравали окремі династії (доми), котрі відстоювали власні інтереси. Як правило династичні володіння були екстериторіальними і могли поширюватись на різні країни, не існувало сталих кордонів держав і постійних органів влади [64, с. 306]. Формально, головна роль у європейській політиці належала двом

особам – римському (германському) імператору (кайзеру) і Папі. Перший уособлював світську владу, останній – церковну. Римська (католицька) церква також виступала незалежним суб'єктом політики. Але після 1648 р. релігійне питання стає проблемою внутрішньої політики і в західноєвропейській дипломатії уже не піднімалося [42, с. 20].

Хоча деякі правителі, наприклад московський цар чи османський падишах, формально вважалися і захисниками своїх єдиновірців в інших державах, а європейські протестантські володарі водночас виступали і релігійними лідерами [35, с. 46]. У Східній Європі релігійні протиріччя продовжували відігравати значну роль, цим користались окремі правителі, наприклад московські царі, котрі оголошували себе «покровителями православної віри» [38, с. 506]. Релігійний фактор відіграв і немалу роль у виборі союзника для Б. Хмельницького. Населення України все ж вважало царя-єдиновірця кращим союзником, ніж чужоземного володаря (османського султана чи шведського короля).

Третім важливим фактором було утворення національних держав. Як уже згадувалося, саме вони стали суб'єктами дипломатії. Але це стало наслідком утворення постійно діючого бюрократичного апарату і окремих органів влади, наявності чіткого кодифікованого права, фінансової системи і представництва [78, с. 48]. Саме в результаті «вестфальської революції» виникли такі звичні установи, як посольства і консульства, міністерства і державні служби.

Утвердження Гетьманщини на міжнародній арені офіційно оформилось у 1654 р. після підписання Березневих статей і переходу Війська Запорозького під протекцію московського царя [38, с. 509]. Але досить скоро Б. Хмельницький побачив безперспективність союзу із Москвою, оскільки та почала нехтувати інтересами України. Спроби порозумітись із Швецією, Брандербургом і Трансільванією не дали потрібного результату і загалом були запізнілим кроком. По смерті Б. Хмельницького у 1657 р. стало ясно, що гетьман не досяг своїх основних цілей: легітимації свого роду, утвердження

монархічної форми правління, набуття дипломатичного статусу Гетьманщини і утворення діючого державного апарату [43, с. 176].

Початок Національної революції XVII ст. також став причиною стрімкої політичної кар'єри П. Дорошенка. Він був соратником Б. Хмельницького від самого початку війни (1648 р.), уже в 1649 р. (у віці 22 років) Дорошенко став сотником Чернігівського полку. Брав участь у битвах під Пилавцями, облозі Збаража, Ріпками та ін. Позитивну роль відіграла репутація роду Дорошенків – його дід був гетьманом реєстрових козаків і відігравав значну роль у житті козацтва початку XVII ст. [68, с. 62] Батько майбутнього гетьмана, Дорофій був полковником у війську Б. Хмельницького. Ще до початку війни, отримав шляхетство за службу у польському війську. Також певну роль зіграли і родинні зв'язки Дорошенків – старший брат гетьмана, Григорій, був одружений із племінницею Б. Хмельницького [68, с. 65].

У 1654 р. він відзначився у перемовинах із московським посольством, а вже наступного року став полковником (на той момент йому було 28 років). П. Дорошенко часто брав участь у дипломатичних перемовинах і спілкувався із послами, що говорить про наявність гарної освіти і особистих навичок спілкування. Дорошенко завжди буде характеризуватись як вправний дипломат і красномовний оратор. У травні 1657 р. П. Дорошенко призначений прилуцьким полковником. Того ж року він одружився із Єфросинією Яненко-Хмельницькою – родичкою гетьмана, що також позитивно вплинуло на його кар'єру [68, с. 67].

Уже одразу після смерті Б. Хмельницького один із його соратників, І. Виговський, відсторонює від влади сина гетьмана, Юрія і сам отримує вищу посаду. Це стало можливим через підтримку козацької старшини і Корони Польської. Виговський був шляхтичем і належав до політичної культури Речі Посполитої. Попервах, він намагався продовжувати багатовекторну політику Б. Хмельницького, та все ж тяжів до союзу із Варшавою [42, с. 137]. Такий крок був цілком логічним для тодішньої української еліти, серед якої було

багато представників шляхти. Річ Посполита була найбільш близькою і зрозумілою для козаків, із нею вони мали справи десятиліттями. Тому пошук компромісу із Кораною був підтриманий багатьма старшинами [39, с. 48].

Але вже тоді визрівав конфлікт між представниками правобережної і лівобережної еліт. Правобережні старшини часто мали шляхетське походження, у багатьох зберігались маєтки у Речі Посполитій, тому вони були зацікавлені у компромісі і реінтеграції Гетьманщини до Республіки [58, с. 202]. Натомість лівобережна старшина переважно походила із козацтва, вона отримала свої маєтки і землі в результаті Революції і була незацікавлена у поверненні до Речі Посполитої, де цілком ймовірно втратила б свій статус. Лівобережна старшина першою виступила проти І. Виговського і його політичної програми, але була швидко придушена [61, с. 44]. Однак Виговський нажив собі ворогів навіть серед соратників.

Компромісом із Польщею мала стати Гадяцька унія 1659 р., за умовами котрої утворювалась нова держава – Велике Князівство Руське, формально під владою польського короля. Козацтво зрівнювалось у правах зі шляхтою, козацький реєстр складав 40 тис. осіб; за козаками зберігались їхні майнові права і маєтки; православні були зрівняні у правах з католиками, а православні владики (митрополит і 5 єпископів) ставали сенаторами Сейму; у Києві мав бути відкритий університет; руська мова ставала офіційною у трьох воєводствах (Київському, Чернігівському і Брацлавському)[10].

Примітно, що спочатку І. Виговський вимагав поширення своєї влади на всі етнічні руські (українські) землі і його повноваження мали бути більшими. Зокрема, існував проєкт утворення власного Сейму у Князівстві Руському [33, с. 178]. Але Сейм у Варшаві прийняв текст унії в досить обрізаному вигляді, сам гетьман не наполягав на своїй позиції і пішов на компроміс, а члени українського посольства були удостоєні шляхетства, таким чином задовольнили свої власні інтереси. Гадяцька унія стала причиною його падіння, оскільки ніхто в Гетьманщині не прийняв її умови [58, с. 215].

Але Гадяцька унія стала справжнім політичним міфом для тієї частини козацької старшини, котра прагнула досягнути компромісу із Кораною. Реалізація цього договору стане частиною політичної програми наступних гетьманів: від Юрія Хмельницького до Івана Мазепи [86, с. 246]. Гадяцький договір також іще більше розколов козацьку старшину на два ворогуючих табори: одні були прихильниками подальшої орієнтації на Річ Посполиту і укладення нової унії, інші – виступали за продовження союзу із Москвою [69, с. 348].

У період гетьманування І. Виговського, П. Дорошенко вперше виходить на політичну арену, як самостійний гравець. Він не був у близькому оточенні гетьмана, навпаки був в опозиції. Під час повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша, він придушив повстання у Лубнах, але виявив милість до жителів міста і розправ не чинив. Залишився прихильником московської орієнтації [68, с. 72]. При цьому, у внутрішній політиці полковник П. Дорошенко був прихильником лінії І. Виговського на утвердження спадкового гетьманства і правління старшини, але виступав за компроміс і мирне вирішення політичних проблем. Він бере участь у війні проти Московії 1658-1659 р., у облогах Конотопа і Гадяча. Але коли надійшла інформація про те, що Сейм ратифікував проєкт унії лише частково і сильно обмежив автономію України, частина старшини почала шукати компроміс із Москвою, вони робили ставку на гетьманича Ю. Хмельницького. П. Дорошенко теж переходить на його бік [71, с. 305].

У 1659 р. гетьманська булава повертається до Ю. Хмельницького, але юний гетьман не успадкував ані державних талантів свого батька, ані його харизми, що стало причиною його поразки на політичній арені [71, с. 313]. Повна відсутність політичного досвіду швидко зробила його маріонеткою в руках впливових старшинських кланів. Найбільший вплив на гетьмана мав його дядько Яким Сомко – брат його покійної матері [30, с.129]. Старшина розробила доволі вигідні Жердівські статті, котрі не лише розширювали права Війська Запорозького як протекторату Москви, але надавали гетьману

нових повноважень, що мало укріпити центральну владу і унеможливити анархію [32, с. 97]. Одним із авторів цього договору був полковник П. Дорошенко. Але Ю. Хмельницький вчинив необдуманий крок і пристав на пропозицію воєводи В. Шереметьєва особисто зустрітись у Переяславі, більш того, він не взяв із собою військового супроводу. Прибувши у Переяслав, гетьман опинився в оточенні московського війська і лівобережних полків, які підтримували Москву. Наляканий за своє життя, Ю. Хмельницький підписав вимоги Шереметьєва, котрі значно обмежили автономію Гетьманщини і прерогативи гетьмана [74, с. 188]. Більш того, гетьман був зобов'язаний надати Шереметьєву своє військо для війни із Річчю Посполитою. Яким Сомко відіграв немалу роль у тих подіях, оскільки, відстоюючи свої власні інтереси, пристав на вимоги Москви [80, с. 511].

Улітку 1660 р. розпочалась нова військова кампанія, котра увійшла в історію як Чуднівська [74, с. 189]. Українське військо було розділене на дві частини: лівобережні полки на чолі із полковником Цецюрою супроводжували воєводу Шереметьєва, правобережні полки очолив гетьман особисто. Його дядько залишився у Білій Церкві і отримав посаду наказного гетьмана, збираючи резервне військо. Тим часом, воєвода Шереметьєв почав похід у Західну Україну, з наміром взяти Львів. Але у вересні він несподівано зіткнувся із основними силами польського гетьмана С. Потоцького і татарською ордою в районі Чуднова. Московсько-українське військо зайняло оборону в укріпленому таборі й кілька тижнів відбивало ворожі атаки. Шереметьєв чекав підходу гетьмана із 20-тисячним козацьким військом [63, с. 142-144].

На початку жовтня 1660 р. українське військо уже було в районі Слободищі у 20 км. від московського табору. Після Слободищинської битви під тиском старшин, Ю. Хмельницький розпочав перемовини із польським командуванням. Зокрема коронний гетьман С. Потоцький зіграв на незадоволенні гетьмана і козаків новим Переяславським договором і ненависті до московитів [71, с. 315]. Було укладено Чуднівський договір,

який підтверджував пункти Гадяцької унії, окрім Князівства Руського. Також польський король оголосив амністію полковнику Цецюрі, який зі своїми лівобережними козаками відступили з московського табору і приєднались до гетьмана. Шереметєв та його офіцери, незважаючи на виявлену військову мужність, все ж не могли опиратись довго і на початку листопада 1660 р. капітулювали [63, с. 155]. Московія втратила більшу частину свого війська.

Того ж року у Корсуні було скликано нову козацьку раду, котра визнала пункти Слободищенського договору і присягнула королю на вірність. П. Дорошенко, як один із правобережних полковників, був противником союзу із Москвою, але компроміс із Польщею частиною старшини розглядався лише як тимчасовий союз, направлений проти Москви. Саме П. Дорошенко вів перемовини із польським командуванням під час кампанії у 1660 р. [68, с. 82].

Однак Я. Сомко і лівобережні полковники залишились вірними Москві і відступили на Лівобережжя зі своїм військом [80, с. 593]. Не маючи можливості особисто придушити заколот і воювати з Москвою, Ю. Хмельницький запросив підтримки Варшави, але не отримав її [80, с. 595]. Тоді укладає союз із Кримських ханством. Татари вступили на Правобережжя, але замість військової підтримки гетьману почали грабувати українські землі і забирати ясир, що остаточно підірвало авторитет Хмельницького.

П. Дорошенко у 1661 р. був призначений наказним гетьманом і отримав під командування 5 тис. козаків, його метою була переправа на Лівобережжя і звільнення міст від московських залог. На новій Корсунській раді у 1662 р., на якій було ухвалено вимагати від сейму збільшити козацький реєстр до 70 тис. осіб, забезпечити права православної церкви, забезпечити права і вольності «усього руського народу» [8, с. 24]. Але Сейм не прийняв ці статті, що погіршило становище Ю. Хмельницького, він втратив підтримку старшини.

Не отримавши ніяких дипломатичних і військових перемог, на початку 1663 р. Ю. Хмельницький збирає нову раду у Корсуні і офіційно зрікається від булави [39, с. 66]. Новим гетьманом влада обирає полковника Павла Тетерю. Цікаво, що на Корсунській раді 1663 р. одним із ймовірних претендентів на булавку вперше виступив наказний гетьман П. Дорошенко. Але на думку деяких дослідників, він зняв свою кандидатуру на користь П. Тетері, можливо через якісь особисті домовленості. Новообраний гетьман одразу ж призначив Петра генеральним осавулом Війська Запорозького, а його брата Григорія – чигиринським полковником [85, с.46].

Паралельно із цим, у лютому 1662 р. зібрався черговий сейм у Варшаві. Ставилося питання про можливі військові дії в Україні, зокрема похід на Лівобережжя [39, с. 108]. Шляхта вимагала повернення своїх маєтностей у Київському і Брацлавському воєводствах. Король Ян Казимир пообіцяв сенаторам обмежити «сваволю козаків» і обмежити їх реєстр. Саме на цьому сеймі і приймається доленосне рішення про відправку П. Тетері до Чигириня, аби контролювати дії гетьмана Ю. Хмельницького [45, с. 268]. П. Тетеря зумів посилити королівську владу на Правобережжі і загалом стабілізувати ситуацію, при цьому він став найбільш компетентним в очах короля і сейму, що забезпечило йому підтримку у 1663 р. після зречення Ю. Хмельницького. На думку В. Газіна, П. Тетеря уже восени 1662 р. стає «тіньовим гетьманом» при Ю. Хмельницькому [39, с. 60]. Таким чином, він забезпечив собі мирний перехід булави і підтримку Корони.

Вибух Національної революції у 1648 р. призвів до появи Української держави (Гетьманщина), але вона не мала офіційного міжнародного визнання і законного володаря, оскільки ані Б. Хмельницький, ані його наступники формальними очільниками держави не були, а Військо Запорозьке залишалось спочатку під владою Речі Посполитої, а з 1654 р. - Московського царства. Намагання отримати офіційний статус шляхом іноземної протекції зазнав невдачі, оскільки жодна сторона протистояння не була зацікавлена у появі незалежної України.

2.2. Пропольська орієнтація політики Павла Тетері (1663-1665 рр.)

Як уже згадувалося вище, геополітичне становище України на початок 1660-х рр. було вкрай важким. В результаті дій Речі Посполитої і Московії, Гетьманщина виявилась розколотою по обидва боки Дніпра на Правобережну і Лівобережну. Жодна зі сторін не мала змоги досягти перемоги [36, с. 117]. До того ж, польсько-московська війна також зайшла у глухий кут. Польська армія відбила напади московитів на Литву і Білорусь, але козаки Ю. Хмельницького не могли приборкати Лівобережжя. Свою власну гру вели й татари, хан прагнув посилити свій вплив в Україні шляхом заключення васального договору із гетьманом Ю. Хмельницьким [38, с. 509]. На думку В. Газіна, саме Крим відіграв чи не вирішальну роль в обранні П. Тетері гетьманом, оскільки він хоча й був фігурою корисною для Варшави, але отримав булаву без її відома. Більш того, це таїло у собі небезпеку, оскільки Тетеря явно мав амбіції об'єднати усю Україну під своєю владою і хоча й виступав на підтримку ідеї Гадяцької унії, але вів свою дипломатичну гру [39, с. 75].

Також розпочався новий раунд польсько-московських перемовин, котрі тепер проходили у Львові. Московське посольство очолював А. Ордін-Нащокін, котрий уже зарекомендував себе як далекоглядним дипломатом. Боярська дума затвердила його основні ідеї щодо досягнення компромісу із Польщею задля здобутків у Балтії і Причорномор'ї. Але з іншого боку, цар не збирався відмовлятися від претензій на Україну і Білорусь [39, с. 78]. Ордін-Нащокін виступав на користь плану укласти мир з нею, поділивши Україну по Дніпру. В деяких аспектах, Москва була готова навіть поступитись Лівобережжям, якщо б поляки загрожували її союзом із Кримом. Офіційні перемовини почались 19 березня, але реальних результатів не принесли. Жодна зі сторін все ж не пішла на поступки іншій [35, с. 241-242]. Для Варшави вигіднішим було затягнути перемовини, аби виплатити гроші війську і розпочати нову військову кампанію на Лівобережжі, натомість

Москва все ж була зацікавлена у мирі [38, с. 509]. Перемовини тривали до 6 травня і не принесли Ордіну-Нащокіну жодних переваг. 14 травня московське посольство покинуло Львів.

У поновленні військових дій був зацікавлений і П. Тетеря. Ще наприкінці 1662 р., будучи королівським комісаром у Чигирині, він писав про необхідність вступу королівського війська на Правобережжя і майбутнього походу на Лівобережжя [45, с. 274]. Король також був зацікавлений у цьому, підтримка козаків була йому потрібна щоб зміцнити своє становище у Варшаві. Це також було в інтересах шляхти, яка прагнула військовим шляхом повернути свої володіння на Лівобережжі. Протягом лютого-травня 1663 р. ситуація на Правобережжі ускладнилась тим, що у внутрішні справи Гетьманщини починають втручатися татарські мурзи. Кримський хан бажав встановити свій протекторат в Україні [39, с. 110]. Разом із тим, гетьманство П. Тетері представляло явну загрозу інтересам Москви. Гетьман був відданий Короні і виступав за впровадження Гадяцької унії, тому на жодні компроміси з нею він не планував іти. Тому Лівобережжя ставало потенційним театром бойових дій [71, с. 326].

Загалом, політика Тетері по відношенню до Речі Посполитої базувалась на ідеях Гадяцького договору, в першу чергу він виступав прихильником об'єднання усієї Гетьманщини під своєю булавою [86, с. 248]. На думку Я. Дашкевича, Тетеря продовжував курс Б. Хмельницького на утворення незалежної України, хоча й був вимушений визнавати себе васалом польського короля. Тим не менш факт того, що він відправляв посольства до Криму і Москви демонстрував його незалежність у зовнішній політиці. Звісно, найбільш прийнятним для нього і правобережної старшини був саме компроміс із Варшавою, оскільки сам гетьман був шляхтичем, як і багато його полковників [39, с. 74].

Тим часом, на Лівобережжі також відбувались неоднозначні події. Я. Сомко у 1662 р. на старшинській раді у Козельці був офіційно проголошений гетьманом. Але Москва офіційно не визнала його титул. Основним

конкурентом Я. Сомка був ніжинський полковник Я. Золотаренка, але обидва претенденти на гетьманську булаву могли спільно виступити проти втручання московських воєвод у справи України [87, с. 103]. Невдача перемовин і можливий наступ королівського війська в Україні потребував швидкої реакції. Москва вирішила офіційно розколоти Гетьманщину і вибрати свого гетьмана Лівобережжя. Я. Сомко був дуже незалежним від Москві і мав великий авторитет серед старшини, як родич Б. Хмельницького. Тому в Москві шукали нового претендента на булаву. Ним виявився - І. Брюховецький [61, с. 129].

Вже у 1660 р. І. Брюховецький був кошовим отаманом Запорізької Січі і в цій якості відвідав Москву, під час цього візиту він почав демонструвати свою відданість царю, його навіть іменували «князем Малоросійським» [14, с. 67]. У наступні роки, стає фактично єдиним претендентом на булаву від промосковської партії. У червні 1663 р. в Ніжині було зібрано «чорну» козацьку раду, з метою обрання гетьмана Лівобережжя. Фактично, вона проходила під контролем московських воєвод, котрі з'явилися до Ніжин зі значними підрозділами. Офіційно, московська делегація мала стежити за порядком виборів, іще вона привезла царські грамоти для майбутнього гетьмана [71, с. 318].

Уже 17 червня стався конфлікт між прихильниками Брюховецького і Сомка, прихильники останнього були закидані гранатами московських стрільців, що стало вирішальним фактором у перемозі Брюховецького. Його прихильники загрожували вбити Сомка і Золотаренка, а тому ті сховались у московському таборі [61, с. 136]. Але вже 20 червня вони були арештовані, і згодом страчені. Новообраний гетьман був змушений підписати Батуринські статті, котрі іще більше обмежували автономію Гетьманщини. І. Брюховецький також погодився розмістити московські залоги в українських містах, а воєводам надати місця для «кормління» [47, с. 356]. Це було необхідним кроком, оскільки вже восени 1663 р. почався похід королівського війська Яна Казимира на Лівобережжя.

Паралельно із цим активізував свої дії і П. Тетеря. Він був зацікавлений у порозумінні з Я. Сомком і намагався налагодити із ним контакти, аби виступити спільно проти Москви. Тому Тетеря спочатку не був зацікавлений у військовому поході на Лівобережжя. Але після «Чорної ради» шанси на порозуміння із лівобережною старшиною були втрачені. Єдиним виходом залишався військовий похід польського війська. П. Тетеря у своїх листах до короля надмірно згущував фарби аби спонукати Яна Казимира до активних дій [40, с. 62]. Але справедливим було те, що Московія справді мала плани щодо захоплення Правобережжя. Про можливу агресію із Лівобережжя попереджали гетьмана і татари, також зацікавлені у поході проти Москви. Улітку 1663 р. королівські комісари змогли домовитись із військом щодо виплати жалування і відтермінування наступних виплат [35, с. 253].

Похід офіційно розпочався 15 серпня, коли польське військо виступило зі Львова, очолив його особисто Ян Казимир. Перед цим він уклав союз із Кримом щодо спільних дій проти Москви [39, с. 254]. Через територію Лівобережжя військо мало попрямувати до Москви. Цікаво що, незважаючи на загрозу нападу ані козаки І. Брюховецького, ані московське військо воєводи Г. Ромодановського не виявилися готовим до бойових дій. Загальна чисельність союзного війська складала понад 80 тис. осіб. Московське-козацьке військо складало близько 40 тис. осіб. Воєнний план передбачав відступ до кордонів Московії у разі наближення ворога і залишення залог в основних фортецях [35, с. 118].

Залишилось мало відомостей про участь П. Дорошенка у цьому поході. Відомо, що він був представником гетьмана у ставці короля, завдяки чому отримав нові політичні зв'язки. Відомо, що він організував переправу українсько-татарських військ під Ржещевим, але про участь у бойових діях генерального осавула джерела нічого не повідомляють [24, Т.2, с.65]. Від короля, він отримав грамоту у м. Гуляй-полі за свою службу.

Незважаючи на значну чисельну перевагу, у польському таборі майже одразу почались бунти і масове дезертирство. Польське військо почало

швидко танути. Лише із прибуттям до Білої Церкви П. Тетері на чолі 15-тисячного українського війська, а пізніше і татарської орди виправило ситуацію із дисципліною [40, с. 61]. 15 листопада вони перейшли через Дніпро. Всього за 2 місяці полякам і їх союзникам вдалося взяти десятки міст, серед них Лубни, Прилуки, Ромни, Глинськ, Кременчук, Остер. Одна із причин швидкого просування армії – вдала агітація П. Тетері. Він надсилав гетьманські універсали із пропозицією об'єднати сили усієї України проти Москви. Лівобережні козаки масово переходили на бік Тетері [40, с. 62].

Королівські дії також мала свій позитивний вплив. Ян Казимир заборонив будь-які реквізиції серед місцевого населення, а порушників жорстоко карали. Усіх полонених бранців-українців у татар король викупив і відправив додому. Дійшло до того, що українці самі відчиняли ворота міст перед королівським військом [15, с. 94]. Добре працювала татарська і козацька розвідка, котра знала про переміщення московитів. Король підтвердив усі привілеї православних монастирів на майно і землі [40, с. 62].

Та вже за кілька місяців ситуація кардинально змінилась. Московська тактика залог виявилась успішною. Міста перетворювались у невеликі фортеці і вчиняли спротив польському війську. Жовніри усе частіше були змушені реквізувати коней і провіант у населення, через нестачу їжі. Ближче до московського кордону населення міста уже вчиняло потужний спротив полякам і правобережним послам [41, с. 542]. Ключовим моментом виявилась невдала облога Глухова. 29 січня відбулася остання спроба штурму, через яку Ян Казимир поніс величезні втрати і був вимушений відступити [43, с. 417].

У лютому 1664 р. на Правобережжі розпочалось повстання проти гетьмана П. Тетері. Його пропольська політика, а ще більше дії поляків і татар почали дратувати місцеве населення. Реквізиції на користь війська стали останнім приводом до виступу [22, с. 149]. До того часу татарська орда відступила до Криму і послабила польське військо. Розпочалась весна, сніг розтанув і затопив поля Лівобережжя, річки вийшли із берегів, що призвело

до масової загибелі коней і втрати обозів. Польська влада відповіла на повстання жорстокими репресіями. Було страчено І. Виговського і митрополита Й. Тукальського і Ю. Хмельницького кинули до в'язниці [39, с. 142-143]. Також немає точних відомостей, чи був залучений П. Дорошенко до змови старшини проти гетьмана. Подальші дії показують, що він все ж залишився на боці П. Тетері.

У 1663 р. єдина Гетьманщина розпалася на окремі держави по Дніпру, обидві її частини опинились під іноземною владою. Правобережний гетьман П. Тетеря робив ставку на Польщу, лівобережний І. Брюховецький був прихильником Москви. Спроби об'єднати Гетьманщину шляхом спільного польсько-українського татарського походу на Лівобережжя зазнала невдачі, а внутрішня політика гетьмана Тетері і його відмова від ідеї незалежності Україні налаштувало проти нього козаків і посполитих. Саме у цей період однією із ключових осіб в Українській державі стає осавул П. Дорошенко, один із наближених до гетьмана.

2.3. Прихід до влади Петра Дорошенка

Невдалий похід на Лівобережжя і свавілля польського війська на Правобережжі викликав незадоволення козаків владою П. Тетері. Насамперед вони були незадоволені тим, що Тетеря почав відходити від своїх попередніх позицій [43, с. 415]. Раніше його політична програма була цілком прийнятною для козацтва, оскільки передбачала об'єднання Гетьманщини, захист станових прав козаків та захист православної віри і церкви. Але упродовж 1664 р. ситуація почала змінюватись на гірше. Зокрема, кримські татари масово грабували українське населення й забирати ясир, що робилося з відома короля і гетьмана. Вступ жовнірів на Правобережжя призвів до їх свавілля і повернення шляхти до маєтностей, котрі грабували козацькі двори і старшинські маєтки; шляхтичі повертали собі втрачену власність і знову спонукали селян до панщини. Повстання тут

спалахнуло ще навесні 1664 р. і до літа поширилось на величезну територію. [70, с. 139] В його організації найбільшу участь відіграв І. Виговський, котрий нібито планував визнати протекторат кримського хана чи султана над собою. Також в зраді були звинуваченні: І. Богун, Ю. Хмельницький, Ю. Тукальський – київський митрополит. Деяких із них ув'язнили, а Виговського і Богуну стратили [45, с. 278]. Такі вчинки гетьмана відвернули від нього більшість старшин.

Одним із його останніх соратників був Петро Дорошенко. Восени 1664 р. П. Дорошенко фактично очолює козацьке військо у боротьбі із І. Брюховецьким, котрий вторгся на Правобережжя. Тоді тривали жорстокі бої за Кременчук та інші придніпровські міста, що продовжувалися до кінця зими 1665 р. Завдяки вдалим діям осавула, були розгромлені деякі лівобережні полки, зокрема Миргородський і Полтавський [71, с. 330]. Також листи П. Дорошенка цього часу засвідчують його постійні конфлікти із польським командуванням та урядовцями. Польське військо мало чим допомагало козакам обороняти свої міста, натомість харчувалося за рахунок козацьких господарств і зловживало своїм становищем. Постійними були грабежі і насильство над жителями Правобережжя. На відміну від багатьох інших старшин, він не брав участі у змові проти П. Тетері і згодом придушував антигетьманське повстання [8, с. 39].

У листопаді 1664 р. коли гетьман відправлявав послів на вальний сейм у Варшаві, була складена «Інструкції..» із 75 пунктів [12], під нею стоїть і підпис Дорошенка. Серед чисельних клопотань йшлося про захист майнових і політичних прав козацтва, збереження козацького самоврядування, захист православної віри та прав православної церкви. У тексті документу декілька разів згадується «Україна» та «український народ», що підтверджує факт того, що українська ідентифікація існувала уже в роки революції. Згадується в «Інструкціях» і Гадяцька угода, котра називається «конституцією». Висувалися також прохання про відкриття православних академій у Києві і Могилеві [12, с. 114]. У деяких статтях документ повторює вимоги козаків на

час Гадяцької унії, не випадково Т. Чухліб порівнював «Інструкції» із Білоцерківським договором 1651 р., оскільки у ньому викладена політична програма мінімум [86, с. 254]. Вимоги, котрі виставлено Військом Запорозьким у 1664 р., дійсно були мінімальними і поширювалися лише на територію Правобережної Гетьманщини. Але на той момент ситуація уже кардинально змінилась не на користь П. Тетері [39, с. 175]. Навесні 1665 р. польське військо покидає Правобережжя, оскільки у самій Польщі виникла загроза громадянської війни. Одразу після відходу жовнірів, розпочинається нове повстання проти П. Тетері [15, с. 98]. Цим намагались скористатись і татари. Кримський хан вів таємні перемовини із гетьманом про можливість його переходу під протекторат турецького султана. Звісно, Крим був зацікавлений у тому, аби відірвати Україну від Корони Польської і посилити позиції у регіоні. Фактично, на цей час П. Тетеря втрачає реальну владу і в цей момент розпочинається політична боротьба за булаву [45, с. 280]. Не маючи змоги втримати владу, П. Тетеря, прихопивши з собою гетьманські клейноди і скарбницю, в середині червня 1663 р. тікає з України.

На козацькій раді у липні 1665 р. новим гетьманом було обрано полковника С. Опару. С. Опара ще під час правління Б. Хмельницького виконував різні дипломатичні доручення [68, с. 87]. У 1660 р. новий гетьман, Ю. Хмельницький, доручає Опарі очолити козацьке посольство на сейм у Варшаві. Таким чином, його сходження пов'язане із давніми політичними контактами серед української протоеліти. До того ж, він ще в 1664 р. налагодив тісні стосунки із кримським ханом. Одразу після проголошення його гетьманом, він починає активні перемовини зі Стамбулом. Першою його справою стало відправлення посольства до султана у липні 1664 р. Є відомості, що султан прийняв українських послів і навіть пообіцяв військову підтримку гетьману [68, с. 89].

Зазначалося, що С. Опара намагався продовжувати ранню політику П. Тетері щодо незалежнення Гетьманщини від сусідніх держав. Оскільки шансів порозумітися із Москвою і Варшавою було мало, він вирішує

прийняти протекцію турецького султана. Паралельно, відіслав посольство до Яна II Казимира аби той офіційно затвердив його гетьманом [37, с. 242]. Одночасно з цим, розпочав боротьбу проти інших претендентів на булаву, серед яких були полковники Децик, Дрозденко, Ярмоленко та ін. Через свої достатньо жорстокі дії Опара одразу налаштував проти себе старшину [37, с. 242].

Більш того, його вчорашні союзники побачили, що в гетьмана не має підтримки серед козаків. 18 серпня татари несподівано для Опари арештовують його, коли той прибув у їх табір для військової наради у Богуславі. Наступного дня, 19 серпня, татарські мурзи несподівано пропонують козакам обрати П. Дорошенка своїм гетьманом [35, с. 294].

Отже, умови приходу П. Дорошенка до влади були вкрай важкими і несприятливими для нього. Україна виявилась розколотою по Дніпру, Лівобережжя опинилось під владою Москви, на Правобережжі перебували польські і татарські загони. В таких умовах, П. Дорошенко зміг отримати як зовнішню підтримку, так і заручитись симпатіями козаків. Дорошенко виглядав компромісною фігурою через свою дипломатичність і поміркованість.

Висновки до розділу

Початок Національної революції XVII ст. призвів до появи нової європейської держави – Гетьманщини. Особливістю його була невизначеність державного устрою та відсутність міжнародного визнання. Аби легітимізувати свою владу, Б. Хмельницький зробив ставку на зовнішню протекцію іноземних володарів. Але спроби знайти протектора в особі московського царя чи шведського короля зазнали невдачі. Після смерті гетьмана, його наступники намагались повернутись до компромісу із Коронаю Польською на умовах збереження широкої автономії України. Проте польська еліта виявилась неготовою йти на компроміси із українцями. В таких умовах відроджується політика Б. Хмельницького щодо іноземної

протекції, але лише номінальної і обмеженої, а також намагання об'єднати усі етнічні українські землі у складі Гетьманщини. Виразником цих поглядів стає полковник, а згодом наказний гетьман П. Дорошенко. Він зробив стрімку і блискучу кар'єру у Війську Запорозькому, завдяки своїм дипломатичним талантам та організаційним здібностям. Після того, як політика П. Тетері зазнала невдачі, саме П. Дорошенко стає одним із головних претендентів на булаву. Маючи політичні зв'язки при дворі короля, він зміг заручитись його підтримкою, оскільки був компромісною фігурою і виступав за мирне вирішення конфлікту із Польщею.

РОЗДІЛ III. КУРС П. ДОРОШЕНКА НА ПОРОЗУМІННЯ З КОРОНОЮ ПОЛЬСЬКОЮ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ НЕВДАЧІ. ПОЧАТОК ВОЄННИХ ДІЙ (1665-1667 РР.)

3.1. Боротьба П. Дорошенка за утвердження своєї влади та перші кроки у політиці

Сходження П. Дорошенка на політичний Олімп Гетьманщини супроводжувалися багатьма складними перипетіями й інтригами. Як уже згадувалося, свою політичну кар'єру новоспечений гетьман розпочав іще за Б. Хмельницького, а за правління П. Тетері фактично став його головним радником [37, с. 243]. Дорошенко був одним із небагатьох, хто до останнього підтримував Тетерю, хоча й розумів безперспективність перебування при владі. Ймовірно, що вже під час повстання 1664 р., у нього виникли перші проекти щодо отримання гетьманської булави [68, с. 87]. Під час нетривалого гетьманування С. Опари, осавул дотримувався нейтралітету. Офіційно, він брав участь в обранні Опари на булаву і не висував власних претензій.

Зауважимо, що обрання П. Дорошенка на посаду гетьмана юридично не було оформлено королем, хоча гетьман Правобережжя залишався васалом короля. Це стало причиною усіх подальших конфліктів між гетьманом і Кораною [43, с. 444].

Літописець С. Величко зазначає про те, що П. Дорошенко був обраний гетьманом на старшинській раді 4 жовтня у Корсуні [8, с. 42]. Але як свідчать джерела, у цей період він іще вів боротьбу з іншими претендентами на булаву: полковниками Дециком, Дрозденком, Мигалевським та іншими, у цей період тривала затяжна облога Брацлава. Пізніше Величко пише про те, що у січні 1666 р. відбулась іще одна старшинська рада, котра офіційно затвердила П. Дорошенка гетьманом Правобережжя. Але історик М. Крикун, проаналізувавши листи гетьмана і діяльність його посольства, котре у січні

1666 р. відправлене до Варшави на сейм, жодним чином про цю раду і офіційне обрання гетьмана не згадують [13, с. 210].

Одразу ж після свого дуже швидкого обрання на посаду гетьмана, П. Дорошенко починає проводити активну діяльність, аби поширити свою владу на все Правобережжя. Зазначимо, що він був далеко не єдиним, і не найбільш популярним претендентом на булаву. Полковники Децик, Дрозденко, Мигалевський та деякі інші також претендували на гетьманство і не хотіли поступатися владою [68, с. 92-93]. П. Дорошенко зміг заручитися підтримкою татар та навіть декількох хоругв польського війська. Попервах, він зазнав декількох поразок від найбільш небезпечного і сильного ворога – полковника Дрозденка, котрий мав кілька тисяч козаків війська. Він також листувався з І. Брюховецьким і планував заключити із ним союз, ймовірно і визнати владу московського царя [77, с. 228]. В жовтні 1665 р. Дрозденко відступив до Брацлава. Спроби Дорошенка взяти фортецю штурмом провалились. Але доки його конкурент сидів в обложеному місті, гетьман зміг заручитись підтримкою деяких інших полковників і міщан багатьох міст. Поступово, він нарощує сили. Уже наприкінці жовтня Дрозденко був вимушений капітулювати і визнати Дорошенка гетьманом, але здався в полон татарам [77, с. 228].

Дізнавшись про події в Брацлаві, полковник Децик тікає з Мотовилівки до Переяслава, де його арештовує полковник Д. Єрмолаєнко. Його відправили до Московії, де потрапив до Сибіру. Так було ліквідовано ще одну загрозу Дорошенку. У листопаді він прибуває до Могилів-Подільського, де міщани самі відкривали ворота гетьману і видали подільського полковника Мигалевського [48, с. 57]. Але прихід до влади був оплачений надзвичайно дорого. По-перше, сам гетьман був вимушений виплатити татарам 60 тис. злотих золотом. Окрім того, передав їм значний ясир – десятки тисяч українців стали невільниками. Також, Дорошенко відправив 6-тисячний козацький загін для приборкання непокірних ногайців [77, с. 229].

Варто також зупинитись на геополітичному становищі України, котре впливало із взаємовідносин між Варшавою, Бахчисараєм і Москвою. Після невдалого походу на Лівобережжя, взимку 1663-1664 рр., король Ян II Казимир був вимушений розпочати перемовини із Москвою щодо підписання перемир'я [36, с. 122]. Події 1664 р. на Правобережжі і загроза громадянської війни у самій Польщі змусила короля зондувати можливий мирний договір і навіть укладення союзу зі вчорашніми супротивниками. Тепер уже було ясно, що амбіції короля про встановлення спадкової чи навіть абсолютної монархії в Речі Посполитій нездійсненні. Однак Ян II Казимир намагався хоча б зберегти єдність і цілісність держави, для цього необхідно було домовитись із Москвою хоча б про тимчасовий мир [26, с. 56].

У березні 1664 р. було домовлено про початок переговорів у Новгород-Сіверську, а в квітні підписано договір про початок офіційних мирних перемовин, які повинні були початись у травні, у Смоленську. Офіційне московське посольство очолив воєвода Н. Одоєвський. Одним із членів посольства був уже згаданий дипломат А. Ордін-Нащокін, котрий проявив себе під час попередніх перемовин у Львові. Це дозволяє висунути думку, що попри значні військові і політичні успіхи, Москва все ж була зацікавлена у компромісі із Варшавою, на якому наполягав Ордін-Нащокін [41, с. 542-543]. Зокрема, його включення до складу нового московського посольства свідчить про те, що Московія змінює свою зовнішню політику. Загалом, на думку Ордіна-Нащокіна, необхідно було наполягати на тих домовленостях, котрі Москва пропонувала у 1663 р. під час перемовин у Львові. Але тепер геополітична ситуація була на користь царя: похід на Лівобережжя провалився, Ян II Казимир не мав достатньої військової сили, опиратись на козацькі полки також уже не мало сенсу, оскільки у Правобережжі точилась кривава усобиця, в самій Польщі ось-ось міг вибухнути новий шляхетський рокош [41, с. 545].

Москва зовсім не була зацікавлена у реалізації геополітичних планів гетьмана П. Дорошенка, котрий виступав поборником соборності усіх українських земель, якщо у складі не незалежної, то хоча б під протекцією когось із монархів держави.

Дорошенко намагався маневрувати між різними геополітичними силами, як до нього це робив П. Тетеря [48, с. 59]. Однак у нього залишалось усе менше поля для цієї політики. Врешті-решт, йому доводилося зважати на декілька політичних факторів, котрі штовхали П. Дорошенка до унії із Варшавою.

По-перше, це відсутність політичної легітимності не лише в очах іноземних правителів, але власних соратників. Він став гетьманом з ласки татарських мурз і фактичного визнання з-боку Варшави, котра надала йому військову підтримку. При цьому, сам король офіційно не визнавав гетьманського титулу П. Дорошенка і не поспішав відправляти тому гетьманські клейноди. Уся влада гетьмана трималась на військовій підтримці соратників і правобережних полків [77, с. 229]. Однак, настрої козаків в умовах двовладдя Дорошенка і Брюховецького були вкрай мінливими, гетьман чудово розумів, що за першої ж нагоди чи невдачі, його полковники можуть зрадити свого очільника і перейти на бік супротивника. Серед його соратників також були амбіційні старшини, що прагнули булави. У той же час, позиція Варшави і Бахчисараю також була непевною, опиратись на їх безумовну підтримку гетьман також не міг [61, с. 259].

По-друге, інтереси Гетьманщини не співпадали із інтересами Москви, тобто Москва зовсім не була зацікавлена у реалізації ідей П. Дорошенка. Як уже говорилося вище, цар усе більше схилявся до підтримки ідей Ордіна-Нащокіна щодо компромісу із Варшавою. Захоплення Правобережжя і навіть збереження Києва тягло за собою величезні матеріальні і людські втрати, на той момент війна із Річчю Посполитою тривала вже понад 10 років і поки що не призвела до корінного перелому. Москва понесла великі втрати при Конотопі і Чуднові, єдиним успіхом у війні було взяття Смоленська і частини

Білорусі [80, с. 624]. Куди привабливішими були балтійські володіння Швеції і балканські провінції Османів.

До того ж, гетьман І. Брюховецький повністю влаштував Москву у якості гетьмана Лівобережжя, зважаючи на його поступливість. Московія допомогла Брюховецькому втримати булаву у 1664 р. під час походу короля Яна II Казимира на Лівобережжя, але гетьману довелося за це розплачуватись обмеженням своїх прав. У 1665 р. він підписує нові статті – Московські [15, с. 98]. За їх умовами, він погодився на збільшення московських залог в українських міста, міста переходили під контроль московських воєвод, які відтепер мали збирати податки із селян і міщан і відправляти їх до Москви; гетьману заборонялись зносини із іноземними державами, окрім того обирати гетьмана повинні були в присутності московських послів, а затверджували обрання в Москві, новообраний гетьман мав їхати до царя і присягати йому на вірність [87, с. 117]. За такі поступки, рід Брюховецьких отримав боярський титул і земельні маєтності у Московії. Окрім того, Київська митрополія переходила під контроль Москви, таким чином українське православ'я опинилося під московською юрисдикцією [72, с. 152]. Отже, Москва була зацікавлена у подальшому поглинанні Лівобережжя руками самого гетьмана Брюховецького.

По-третє, неоднозначними були і відносини із Бахчисараєм. Кримська еліта відіграла ключову роль у становленні П. Дорошенка, але за це він був вимушений платити як золотом, так і владою. Кримський хан постійно надсилав листи гетьману і пропонував свій протекторат. Крим був зацікавлений у становленні Гетьманщини, як своєї васальної держави. Українська держава стала б буфером між Кримом з одного боку, Польщею і Московією – з іншого [71, с. 332]. Хан міг отримати значну військову підтримку від козацького війська і використовувати його у своїй політиці. Це б однозначно призвело б Кримське ханство до незалежності від Порти і становлення власної степової імперії. Тому П. Дорошенко надзвичайно обережно ставився до своїх кримських союзників. З одного боку, він

постійно користувався послугами татар, як найманців, але все ж не бажав посилювати вплив хана в Україні [72, с. 154].

Уже в перших своїх універсалах, П. Дорошенко оголошує про необхідність повернення козаків і підданство Корони Польської і складання присяги. Той факт, що новообраний гетьман був до останнього на боці П. Тетері підтверджує думку, що Дорошенко розділяв його геополітичну орієнтацію на Варшаву [48, с. 58]. Серед козацької старшини усе ще жила ідея Гадяцької унії і можливості її реалізації. До того ж, гетьман цілком міг орієнтуватись на фактор політичного протистояння між королем і сеймом. Таким чином, це давало йому простір для дипломатичних маневрів. Ян II Казимир все ще розраховував на можливість встановлення спадкової монархії і обмеження сейму. Однак негативним фактором була недовіра короля до П. Дорошенка, якого вважали «агентом впливу» кримського хана.

П. Дорошенко одразу після зміцнення своєї влади у Правобережжі і домовленостей із татарами почав реалізовувати свою геополітичну ідею щодо поновлення Гадяцької унії. У своїх універсалах закликав козаків до визнання влади короля. А у листах до польських дипломатів та короля Яна II Казимира демонстрував лояльність Варшаві. Гетьман чудово розумів хиткість свого становища. Перший лист гетьмана датується 23 жовтня 1665 р., в якому звертався до козаків Полтавського полку із пропозицією присягнути на вірність польському монарху і «Вітчизні» [48, с. 58]. Наголошував на милосердності короля і необхідності боротьби проти Москви, котра прагне уярмити Україну. При цьому, погрожував усім, хто чинитиме йому опір, польськими і татарськими військами.

Паралельно із цим, гетьман повертається до переписки із Ян II Казимиром. Перший лист до короля у якості гетьмана датується 20 листопада 1665 р. Перебуваючи в Умані, він звертається з проханням до монарха аби той надіслав офіційні листи до Запорозького Кошу із пропозицією козакам перейти у польське підданство та заохотити лівобережних козаків до покори гетьману і королю [48, с. 60]. Також Дорошенко просить короля видати

привілей про призначення «індукти» (мита на імпорт товарів) на користь гетьмана, оскільки гетьманська скарбниця була порожньою, при цьому аби «індукта» збиралась саме козаками, а не польськими урядовцями. Він також прохав короля про звільнення козацьких полків від обов'язку поставляти фураж і провіант для польських залог, враховуючи розорення Правобережжя [68, с. 98].

Нам також відомий і другий лист, котрий був відправлений королю дещо пізніше. У ньому гетьман уже конкретніше говорить про поновлення королівської влади у Правобережжі. Зокрема прохав Яна II Казимира відправити своїх комісарів до України аби підтвердити його повноваження. Досить важливим було питання затвердження козацьких привілеїв законом, який мав би прийняти сейм. Тому гетьман наполягає на відправці комісарів для вироблення нових пактів, на яких Військо Запорозьке готове присягнути Короні на вірність [48, с. 61-62].

26 листопада 1665 р. до Варшави відправляється офіційне гетьманське посольство, котре повезло із собою текст «Інформації» [66, с. 172]. Фактично, текст «Інформації» повторював зміст листів і прохання гетьмана: звільнити митрополита Тукальського і Ю. Хмельницького, припинити репресії щодо православної церкви, а також П. Дорошенко висловлює побажання щодо виведення частини королівського війська із Правобережжя.

Отже, після обрання гетьманом П. Дорошенка на козацькій раді, він взяв курс на посилення своєї влади, зміг перемогти інших претендентів на булаву і заручитися підтримкою кримського хана. Постать гетьмана також повністю влаштувала Польщу, оскільки він намагався досягти компромісу із Коронаю Польською і одразу вступив у перемовини, відправляв послів на сейм і прагнув до миру із поляками, аби спільними силами звільнити Лівобережжя від Москви.

3.2. Спроби порозуміння із Варшавою та її невдача. Браїлівська кампанія П. Дорошенка (січень – грудень 1666 р.)

Наприкінці 1665 року, ймовірно у грудні, гетьман П. Дорошенко отримує відповіді від короля на свої клопотання. Однак, на думку Д. Дорошенка, ці королівські листи не збереглись навіть у копіях, тому про їх точний зміст нам невідомо, але можна реконструювати основні положення, зважаючи на пізніші відповіді і листи самого гетьмана. 1 січня 1666 р. П. Дорошенко відправляє зі своїми послами новий текст «Інструкції», котра уже 16 січня була декларована у Варшаві [13, с. 221]. Загалом, із цього документу зрозуміло, що король вимагав від нього надіслати до Варшави полковника Дрозда (Дрозденка), а також принесення особистої присяги і всього Війська Запорізького на вірність, розташувати в Україні польські залоги і надавати їм провіант. У своїх листах-відповідях П. Дорошенко прохав короля увільнити українські міста від польських залог і необхідності надавати провіант жовнірам і знову повторював клопотання про звільнення заручників і про допомогу у звільненні із московського полону своїх братів – Андрія і Григорія [13, с. 224].

«Інструкція» П. Дорошенка також проливає світло на його тодішні політичні погляди. Загалом, він наполягав на необхідності офіційних гарантій з-боку короля забезпечення Війську Запорозькому усіх прав і вольностей, котрі гарантувались раніше, також відправку королівських універсалів на Лівобережжя, забезпечення прав православної церкви, недоторканості власності козацьких володінь [13, с. 229]. У цьому ж напрямку варто згадати і те, що у своїх листах і наказах П. Дорошенко відмовлявся повертати маєтності шляхті, відновлювати панщину для селян і допускати польське військо у Правобережжя. Тобто, на той час можливо йшла мова тільки про відновлення чинності Слободищенського (Чуднівського) договору [86, с. 253].

У січні-лютому 1666 р. листування між гетьманом і королем проходило досить активно. В першу чергу, королівська канцелярія у другій половині січня 1666 р. відправила відповідь на гетьманську «Інструкцію» [48, с. 62]. По-перше, король запевнив, що за першої ж нагоди виведе залоги із Правобережжя, але на період бойових дій вони залишаться в українських містах і гетьман повинен забезпечувати їх провіантом. По-друге, офіційно підтвердив, що митрополит Й. Тукальський, Ю. Хмельницький і полковник Г. Гуляницький уже звільнені із ув'язнення і присягнули йому на вірність. По-третє, запевнив гетьмана, що на майбутніх перемовинах із Москвою він обов'язково порушить питання щодо звільнення його братів. По-четверте, погодився надіслати комісарів, котрі від імені короля будуть поширювати універсали на Лівобережжя [48, с. 62]. 28 січня відправляється у відповідь чергова гетьманська «Інструкція». П. Дорошенко висловлював вдячність королеві за його милість і підкреслював той факт, що отримав булаву не від татарських мурз, а від своїх козаків, котрі наділили його владою, аби уникнути анархії, як сталася через С. Опару. Також зауважив, що полковник Дрозд офіційно присягнув на вірність королеві, тому сенсу в його відправки до Варшави не бачив [68, с. 102].

Куди більш важливим було питання щодо королівських залог у Правобережжі. Відомо, що вони перебували у Чигирині, Білій Церкві і Корсуні, менші залоги квартирувались і в менших містах. Загальна чисельність війська на Правобережжі на початок 1666 р. точно не відома, але комендант Білої Церкви, генерал Я. Стаховський, у своїх листах вказує на цифру 2400 жовнірів [68, с. 93]. Залога складалась із поляків і німців. Найкраще був укріплений Чигирин і цей факт іще зіграє свою роль у подальших подіях. Сам П. Дорошенко скаржить на те, що польські офіцери часто чинять насилля щодо жителів Правобережжя, грабують козацькі маєтності, відбирають коней. Гетьман просив надати йому право самостійно збирати «індикту», аби наповнити гетьманську скарбницю, а також звільнити козаків від квартирування королівського війська [71, с. 332].

У лютому 1666 р. відбулася важлива подія у гетьмануванні П. Дорошенка – проводилася старшинська рада у Лисянці. У січні, за словами літописця Величка, було зібрано раду на Водохреща, яка офіційно затвердила П. Дорошенка гетьманом, але жодне інше джерело про цю раду не згадує і сам гетьман у своїх «Інструкціях» про рішення ради також мовчить [95]. Натомість, про раду у Лисянці відомо і з листів генерала Стаховського і з гетьманських документів. Рада повинна була укласти текст «Інструкції», в якій висувались усі вимоги Війська Запорозького до сейму, на яких козаки готові були присягнути на вірність королю [47, с. 359]. В першу чергу, козаки вимагали вивести жовнірів із українських міст та скасувати їх квартирування і фуражування. Окрім того, на цій раді П. Дорошенко, відповідаючи на докори козаків, поклав булаву і відмовився від титулу, оскільки його називали «татарським гетьманом». Але полковники і сотники повернули П. Дорошенка і офіційно вручили йому булаву, визнавши гетьманом [43, с. 266].

Саме на цій раді було затверджено текст «Інструкції», що датується 20 лютим 1666 р. Вона налічувала 20 сторінок і розлого декларувала вимоги козаків і поспільства. В першу чергу це стосувалося вимог щодо забезпечення прав і свобод Православній церкві і всім православним підданам у Речі Посполитій. «Інструкція» демонструє, що гетьман і все козацтво вимагали скасувати унію, при чому не лише у Правобережній Україні, але у всій Короні Польській і Князівстві Литовському [13, с. 206]. А якщо сейм не погодиться на це, то принаймні мав заборонити уніатам втручатися у справи православної церкви і її прихожан, передавати уніатам православні храми, зрівняти у правах православних із уніатами і католиками. Також порушувалось питання про право православного духовенства самостійно обирати собі митрополита. Також, король і сейм мали підтвердити ті статті Зборівського договору, котрі забезпечували автономію Київської митрополії, право митрополита і єпископа засідати у Сенаті Речі Посполитої; заборонити королівським військам квартируватись у православних монастирях і вимагати від монастирів фуражу [13, с. 208].

Далі йшли політичні і соціальні вимоги. Загалом, в багато чому дублювали статті Зборівського договору 1649 р., що можна розглядати як тимчасовий відступ П. Дорошенка від ідеї незалежності Гетьманщини для і досягнення компромісу. Сам гетьман перебував у важкому становищі, проти нього діяла опозиція, а на Лівобережжі правив гетьман І. Брюховецький, що мав підтримку Москви. Тобто, реалізувати ідеї Б. Хмельницького П. Дорошенко у тих умовах не міг, тому діяв за обставинами. В «Інструкції» підтверджувалося, що рада офіційно передала булаву П. Дорошенку і козаки визнали його гетьманом, тому в першу чергу вимагали від короля затвердити його статус і надати клейноди [13, с. 241]. Сейм і король мали офіційно затвердити права і вольності Війська Запорізького, декларовані Зборівським договором 1649 р. Влада гетьмана поширюється на правобережні воєводства, козаки визнаються окремим станом, їм забезпечуються майнові і станові права на рівні із шляхтою; запроваджується козацький суд і власні закони [48, с. 73-75].

Далі йшов блок вимог, котрі стосувалися поточної ситуації в Правобережжі. В першу чергу, козаки і посполиті прохали короля і сейм вивести королівські залоги із міст Правобережжя, оскільки через розорення регіону, вони не могли забезпечити їх провіантом і фуражем. Також гетьман прохав надати йому привілей на Чигиринське староство, із усіма його прибутками. Звучало прохання і щодо звільнення жителів Правобережжя від «стації» - податку на утримання війська терміном на 1 рік, через розорення краю, неврожай і голод [13, с. 241]. До цих вимог можна віднести й прохання амністії для всіх учасників дейнецького повстання проти П. Тетері. Також гетьман просить короля амнітувати усіх козаків, які служать московитам, І. Брюховецькому або вступили у союз із кримським ханом, за умови присяги королю. Гетьман повторював прохання, щоб надіслати грамоти до козаків Запоріжжя і Лівобережжя із закликом присягнути на вірність Короні і гетьману П. Дорошенку. Також добивався надати йому клейноди Війська Запорозького, повернути козакам гармати, захоплені у Білій Церкві, а також

право збирати «індукту» у Київському і Брацлавському воєводствах, аби направляти кошти у козацьку скарбницю [4, с. 96].

Сейм 1666 р. розпочав роботу 17 березня. Було заслухано українську делегацію, що зачитала «Інструкцію». Але він відмовився розглядати клопотання Війська Запорізького і зосередився на розробці військових дій із Москвою та мирних перемовин із нею [35, с. 297]. Канцлер М. Пражмовський відповів козакам досить туманно, оминаючи усі гострі моменти. Сейм прийняв ухвалу про утворення комісії, яка б мала задовільнити усі прохання Війська Запорізького, але 4 травня він був зірваний. Аби залагодити цю ситуацію, 9 травня 1666 р. король прийняв їх, а 24 травня дав офіційну відповідь на «Інструкцію» [13, с. 206]. Корона відмовилася відновити умови Зборівського договору, але погодилася забезпечити права і вільності козацькі, проте питання ліквідації унії покладалося на майбутній сейм, було також офіційно проголошено підтвердження рівності католиків і православних. Однак, конкретні умови щодо розміру реєстру і козацької платні, надання їм самоврядування і права суду відклалися на наступний сейм. Ян Казимир затвержував П. Дорошенка гетьманом і погодився видати окремий універсал, обіцяв також надіслати клейноди [13, с. 207]. Отже, незважаючи на формальні домовленості, реально українське посольство не добилося задоволення своїх клопотань.

Тим часом проовжувалися польсько-московські перемовини. У червні 1664 р. місцем консультацій обираються Дуровичі [41, с. 546]. Польська сторона вимагала поновлення умов Полянського договору 1634 р., тобто повернути собі Смоленщину, Сіверщину, Лівобережжя, відмовитись від підтримки І. Брюховецького і претензій на Київ, не втручатися у справи Речі Посполитої. Московський дипломат Ордин-Нащокін виступав за компроміс із Варшавою, але ситуація тепер складалась на користь Москви, її послы були ладні відмовитись від претензій на Білорусь і Правобережжя, але Лівобережжя мало залишитись за царем. Однак непоступливість польської

сторони призвела до поновлення бойових дій і зриву перемовин. Вони відновились лише улітку 1665 р. у Варшаві. На цей раз сейм уже був схильний до компромісу і погоджувався на передачу Москві Смоленщини, Сіверщини і Лівобережжя, але за умови повернення Києва і забороні московитам будувати фортеці на контрольованих землях [41, с. 552-553]. 30 квітня 1666 р. ці перемовини були відновлені в с. Андрусів. Московська делегація мала добиватись включення Києва і деяких міст Київщини до Лівобережної Гетьманщини й розташування там московських залог. 8 травня на другому засіданні мирної конференції було домовлено про припинення воєнних дій [35, с. 299].

Реакція П. Дорошенка на оголошення перемир'я була вкрай негативною, фактично це було порушення тих домовленостей, які були ухвалені раніше П. Тетерою із Коронаю щодо допомоги у звільненні Лівобережжя і підпорядкування Запоріжжя гетьманській владі [70 с. 141]. Вкотре, сейм і Корона знехтували українськими інтересами у своїй геополітичній грі. У липні він отримує розпорядження від польських комісарів із Андрусова припинити бойові дії на Лівобережжі і не вдаватись до насилля щодо московитів. Відповіддю гетьмана стала тісніша співпраця із кримським ханом. На це могла вплинути і отримана від короля відповідь на його «Інструкції». Гетьман і надалі прагнув до компромісу із Варшавою, проте наштовхнувшись на ігнорування інтересів України, вирішив скористатись допомогою Криму [71, с. 333].

На початку липня 1666 р. правобережні полки у союзі з татарами й деякими польськими відділами почали партизанську війну у Лівобережжі проти гетьмана І. Брюховецького. Останнього почали зневажати через підписані Московські статті і фактичне обмеження до мінімуму автономії Гетьманщини. Тому лівобережні козаки увійшли в перемовини із Дорошенком, пропонуючи йому свою підтримку, зокрема засвідчували готовність виступити проти Брюховецького [68, с. с. 107]. Ймовірно, що метою гетьмана був зрив перемовин у Андрусові і поновлення бойових дій

проти Москви. 28 липня 1666 р. повстання підняли козаки Переяславського полку, полковник М. Хоменко перейшов на бік Дорошенка. Сам же гетьман вирушив на Лівобережжя, аби підтримати повстанців, хоча й отримав від короля розпорядження припинити бойові дії. Проте він не мав достатньо, щоб підтримати цей виступ, а С. Стахурський не наважився допомогти гетьману, хоча й відправив кількасот жовнірів, прибули до гетьмана і татарські союзники (близько 2 тис. осіб) [68, с. 110]. Проте поблизу Золотоноші сили повстанців були розбиті московитами. Паралельно із цим на бік Москви перейшов і полковник К. Мигалевський, що захопив Канів і сплюндрував Бубнів. Тим часом, почалась усобиці в Криму і хан відправив свої сили додому.

Також зіграв свою роль і геополітичний фактор. У самій Польщі тривала громадянська війна, повсталі війська Є. Любомирського 12 липня розбили польське військо під Монтвами і уклали із королем перемир'я на своїх умовах. Сейм видав відозву про неможливість продовження війни із Москвою, а тому було вирішено укласти перемир'я і піти на поступки [56, с. 88]. Окрім того, 13 серпня Ян II Казимир видає універсал про входження до Правобережжя королівського війська [70, с. 144]. Виконання цього наказу було покладено на нового польського гетьмана Яна Собеського. Останній був добре обізнаний зі станом справ в Україні і намагався діяти обережно. Однак жовніри почали влаштовувати грабежі і насилля над жителями Правобережжя. Порушуючи права і вольності козаків, вони селились у козацьких володіннях, грабували православні церкви і монастирі, вбивали селян і міщан [15, с. 100].

Тим часом, у вересні-жовтні 1666 р. на Правобережжі прибули татарські війська чисельністю 10-15 тис. осіб на чолі з самим ханом. Безумовно, що він і його чамбули переконували П. Дорошенка вирушити на Лівобережжя і скинути І. Брюховецького. Цьому сприяло і поширення Переяславського повстання на інші українські міста. Також поступово назрівав і конфлікт із Короною, оскільки ані Сахурський, ані Собеський не

виконували вимоги П. Дорошенка щодо припинення грабежів і насильства [60, с. 245]. Ймовірно, Крим і Гетьманщина мали план зриву польсько-московських перемовин в Андрусові шляхом відновлення бойових дій. Хан також підбивав П. Дорошенка розгромити королівська війська у Правобережжі і звільнитись від королівської влади [25, s. 467].

У середині жовтня 1666 р. становище П. Дорошенка у Правобережжі сильно ускладнилась. В першу чергу, це було пов'язано із присутністю татарського війська і політикою Девлет-Гірея. Він був незадоволений поступовим зближенням Варшави і Москви на перемовинах в Андрусові і можливого укладення перемир'я. Девлет-Гірей наполягав на тому, аби на перемовинах були присутні кримські послы, або ж принаймні Корона мала б врахувати інтереси Бахчисараю [48, с. 104]. Хан був рішуче налаштований проти визнання Лівобережжя за Москвою і наполягав на тому, аби вся Гетьманщина об'єдналась під владою П. Дорошенка. І хан і гетьман надсилали листи до польського командування, висловлюючи своє невдоволення ходом перемовин. Зокрема, гетьман у листі від 10 жовтня до чигиринського коменданта М. Жебровського повідомив, що хан пропонував йому спільний похід на Лівобережжя і хотів аби П. Дорошенко переконав польське військо взяти у ньому участь [6, с. 545].

Поступово і командування королівського війська починає відзначити переміни у ставленні козаків і гетьмана. Зокрема, той же Жебровський у листі до Я. Стахурського, що датується кінцем вересня, відзначав їх невдоволення тим, що жовніри відбирають провіант у козаків і посполитих, на це постійно скаржитья і гетьман П. Дорошенко, і його полковники [4, с. 321]. Сам же Жебровський прохав Стахурського припинити реквізиції. Шляхетські корогви, що були у війську, ставились до Правобережжя як до захопленої провінції, тому грабували тамтешніх жителів і тікали з нагробованим до Польщі [14, с. 85].

Аби якось поліпшити ситуацію із присутністю кримського війська, 5 жовтня у Чигирині збирається старшинська рада, яка мала б виробити проект

союзної угоди із Кримом. У її тексті простежується те, що вона направлена не проти Польщі, а саме проти Московії, оскільки Військо Запорозьке і надалі визнається під владою короля, натомість укладено домовленість про спільний похід на Лівобережжя. 9 жовтня угода офіційно затверджується. Гетьман залишався під владою Корони Польської, але домігся військового союзу із ханом. Обидві сторони зобов'язалися почати спільні воєнні дії проти Московії і звільнити Лівобережжя [24, Т.1, с. 242].

Попри те, що П. Дорошенко офіційно погоджувався із вимогами короля припинити військові дії на Дніпрі, татари у союзі із козаками здійснили декілька вторгнень на територію лівобережних полків. В основному, вони грабували села і містечка, відганяли худобу, знищували укріплення, але ці дії рейди мали скоріше провокаційну мету, з метою поновити війну між Польщею і Московією, проте цього не було досягнуто, оскільки і Варшава, і Москва були зацікавлені у перемир'ї [24, Т.1, с. 245]. Після чергового невдалого рейду, у листопаді 1666 р. татарські та українські війська повертаються у Правобережжя, оскільки наближалася зима і військо мало перейти на зимові квартири. Хан прохав коменданта Білої Церкви Стахурського надати його війську територію для зимівлі і випасу коней, але не отримав бажаного. До того ж, у листопаді на Правобережжя вирушила основна частина польського війська, що й призвело до нового конфлікту [8, с. 101]. Воно нараховувало понад 10 тис. жовнірів, найманців і озброєних слуг. Його завдання полягало у нівелюванні кримського війська і утвердження контролю над Правобережжям, включаючи Військо Запорізьке. Однак, поляки ступивши у землі Гетьманщини почали грабунки місцевих мешканців [22, с. 167]. Особливою жорстокістю відзначалися підрозділи полковника С. Маховського, котрий тривалий час воював проти козаків. Саме він керував стратою І. Виговського і придушував повстання 1664-1665 рр. Козаки і посполиті ненавиділи його, що не завадило королю призначити його регіментарем (командувачем) війська, яке мало зимувати на Брацлавщині [48, с. 104].

На початку грудня 1666 р. П. Дорошенко і Девлет-Гірей довідавшись про наближення війська С. Маховського [57, с. 69]. П. Дорошенко намагався уникнути військових дій, тому намагався вступити у перемовини із польським командуванням. Ще раніше, він відправив листи до короля, до польського гетьмана Я. Собеського, Жебровського, Стахурського і самого С. Маховського, однак жодної відповіді не отримав. Гетьман хотів звільнити Правобережжя від можливих реквізицій і квартирування жовнірів, оскільки через неврожай і голод запасів їжі і фуражу для коней було недостатньо. Але польське командування на його листи не реагувало і вступати у перемовини із гетьманом не збиралося. Уже у грудні 1666 р. почали надходити відомості очевидців про грабежі жителів Подільського воєводства, зокрема околиць Кам'янця [57, с. 70]. Тоді ж православні селяни і міщани втекли до міста, боячись розправ з-боку жовнірів.

За таких обставин, хан Аділ-Гірей підтримав ідею П. Дорошенка вчинити спротив ворожій армії. Українці і татари почали блокувати подальший рух польського війська, не допускаючи їх до своїх міст і сіл. Тому С. Маховський зупинився на кордоні Подільського і Брацлавського воєводств і став табором під Браїловим, саме сюди почали збиратися підрозділи жовнірів і шляхта. Сюди ж, підійшла українсько-татарська армія і в ніч із 18 на 19 грудня спалахнувся бій, що закінчився повним розгромом військ Маховського [57, с. 74-76]. Достеменно невідомо хто перший почав кровопролиття, але відомо точно, що польське командування не контролювало дії своїх підрозділів, можливо один із них випадково напав на козаків і татар, а ті вдарили у відповідь. Для усіх учасників тих подій битва під Браїловим дійсно відбулась несподівано. Але татари не зупинились на досягнутому і почали пюндрувати усе Поділля, забираючи людей у яsir, грабуючи міста і села. Таким чином, польська сваволя змінилася татарською [68, с. 128].

Однак, попри такий тріумф, який самі поляки порівнювали із Батозькою перемогою 1652 р., П. Дорошенко відмовився на деякий час від

подальших контр наступальних дій [15, с. 101]. Навпаки, він зупинив наступ українсько-татарської армії і почав перемовини із польським командуванням. Загалом, його поведінка демонструвала спрямованість до компромісу. Окрім того, П. Дорошенко став свідком татарських грабежів. За деякими оцінками татари забрали у ясир близько 100 тис. осіб, що остаточно розорило регіон [30, с. 294]. Внаслідок чого чимало козацьких старшин виступали проти союзу із Кримом. Зокрема, полковник І. Сірко розпочав бойові дії проти татар, якого підтримали й запорожці.

Події 1666 р. засвідчили, що польська сторона не була готова задовільнити інтереси України. Попри офіційні заяви Варшави про мир, польська армія вступила у Правобережжя і почала здійснювати грабежі і насильство щодо українців. До того ж, П. Дорошенко заявляв свої протести щодо перемовин в Андрусові без участі української сторони. Усе це вилилось у нову конфронтацію.

3.3 «Польська» політика П. Дорошенка (січень-жовтень 1667 р.).

Підгаєцька кампанія та її наслідки

Тим часом завершилися перемовини в Андрусові. Польська сторона 30 грудня 1666 р. погодилася на усі умови Москви. 30 січня наступного року офіційний мирний договір було підписано. Він передбачав розподіл України: Лівобережжя відходило під владу московського царя, Правобережжя залишалось за польським королем. Таким чином, юридично був закріплений розділ Гетьманщини на дві частини за берегами Дніпра [93, с. 134]. Над Запорізькою Січчю встановлювався спільний контроль обох держав. Окрім того, Річ Посполита зобов'язалася у разі татарських набігів офіційно оголосити війну Кримському ханству та Османській імперії [35, с. 316]. Цей договір не був визнаний козаками ні в Правобережжі, ні в Лівобережжі. Проти нього виступили й обидва гетьмани та запорозькі козаки. Різко негативно поставився до нього Девлет-Гірей [66, с. 196].

Одразу після підписання договору в Андрусові, в лютому 1667 р. до Бахчисараю прибуває посольство від П. Дорошенка. Гетьман пропонував хану військово-політичний союз, припинити війну із Московією й укласти українсько-татарсько-московську коаліцію, спрямовану проти Речі Посполитої [92, с. 234]. Однак немає свідчень, що П. Дорошенко справді сподівався на підтримку московського царя у своїй боротьбі. Ймовірно, це був політичний маневр спрямований на поновлення війни з Польщею, аби розпорошити її сили і не допустити примирення Варшави і Москви. Це підтверджується тим фактом, що уже влітку 1667 р. до Адріанополя прибуває українське посольство, котре має на меті укласти політичну угоду з Високою Портою [55, с. 190].

На той час в Османській імперії при владі була «партія війни» великого візира Кьопрюлю, котрий виступав за продовження завоювань у Європі. Це був вкрай слушний момент для П. Дорошенка [73, с. 285]. Гетьманські послы запевняли османський уряд у готовності виставити 50-тисячне військо проти Речі Посполитої і спільно з турецьким і татарськими військами очистити від її влади усе Правобережжя [44, с. 204]. Гетьман погодився принести васальну присягу за умови збереження Гетьманщини, за прикладом Криму, Молдови і Валахії. Такі умови були вигідні обом сторонам. П. Дорошенко в першу чергу добивався дозволу султана на військовий союз із ханом, аби той виставив велике татарське військо на підтримку Гетьманщини. 9 липня 1667 р. султан Мехмед IV прийняв його посольство і за інформацією деяких джерел, визнав гетьмана П. Дорошенка своїм васалом, таким чином Гетьманщина стала протекторатом Османської імперії [55, с. 190]. Також султан наказав татарам надати військову допомогу козакам.

У серпні 1667 р. українсько-татарське військо на чолі із П. Дорошенком і калгою Крим-Гіреєм розпочало наступ проти польських підрозділів, гетьман планував приєднати західноукраїнські землі до Гетьманщини. Йому протистояв польський гетьман Я. Собеський, котрий очолював польське військо. В результаті ряду поразок і маневрів, Собеський відійшов до

укріпленого табору в Підгайцях [68, с. 141]. Бойові дії протягом серпня-жовтня 1668 р. йшли з перемінним успіхом, жодна зі сторін не мала значної переваги через не чисельність військ. Дізнавшись про перебування Я. Собеського, П. Дорошенко з основними силами рушив до Підгайців [90, с. 60].

Протягом першої половини жовтня 1667 р. українці і татари оточили і взяли в облогу польські підрозділи у Підгайцях, сподіваючись, що Я. Собеський капітулює через брак припасів і приближення зими [90, с. 81]. 14 жовтня 1667 р. калга Крим-Гірей отримав від хана наказ припинити бойові дії і вступити у перемовини із гетьманом Я. Собеським [68, с. 143]. Причиною цього став напад запорізьких козаків на Крим. За декілька днів, козаки спустошили майже весь півострів, спалили багато сіл і міст, вирізали майже все чоловіче доросле населення, і значну частину людей забрали в неволю. Існує ймовірність, що ці дії були узгоджені із Варшавою. Дізнавшись про цей напад, калга Крим-Гірей одразу припинив допомагати П. Дорошенку і вступив у перемовини з коронним гетьманом [90, с. 82]. Досить скоро, він домовився про перемир'я і укладення військового союзу із Річчю Посполитою, отримавши солідну платню від поляків. Військо Запорозьке знову переходило у підданство Корони Польської і мали присягнути на вірність королю [8, с. 76].

Втративши основного союзника, гетьман Дорошенко уже не міг вести облогу польського табору, а тому також був вимушений вступити у перемовини, оскільки не мав інших варіантів. 19 жовтня між Я. Собеським і П. Дорошенком було підписано Підгаєцьку угоду, що передбачала наступні умови:

- ✓ Гетьман визнає підданство Короні Польській, а Військо Запорізьке має присягнути королю на вірність;
- ✓ Правобережжя повертається під контроль Корони;
- ✓ Маєтки повертаються колишнім власникам;
- ✓ Гарантується право власності козацьких хуторів і господарств;

- ✓ Польські підрозділи не будуть вступати на Правобережжя;
- ✓ Козаки мають відправити своє посольство на майбутній сейм, аби задовільнив їх клопотання;
- ✓ Гетьману заборонено входити у зовнішні зносини із іноземними державами [8, с. 76-77].

Підгаєцька угода була скріплена взаємними присягами Я. Собеського і П. Дорошенка. Загалом, угода перекреслювала усі попередні плани гетьмана щодо об'єднання Гетьманщини, а також руйнувала можливий союз із Портою і Кримом. Для Варшави, це був лише тимчасовий перепочинок, необхідний для підготовки до нової війни. Корона Польська потребувала часу для залагодження відносин із Москвою і заключення антиосманського союзу, адже Порта активізувала свої дії у Східній Європі і планувала подальшу експансію. Варшава розраховувала на підтримку Москви, а також намагалась домовитись із Кримом про його можливий нейтралітет [35, с. 317].

Підгаєцька угода призвела і до різкої зміни політичної орієнтації П. Дорошенка. Оскільки намагання укласти союзи із Варшавою, Москвою і Бахчисараєм не вдалися, П. Дорошенко остаточно переорієнтовується на Константинополь. До того ж, у грудні 1667 р. було підписано Московський трактат, який офіційно проголосив утворення польсько-московського союзу, спрямованого проти Османів [93, с. 59]. Цар зобов'язався відправити в Україну значне військо, для допомоги у боротьбі із татарами.

Андрусівське перемир'я різко негативно сприйняли усі політичні сили Гетьманщини, зокрема і гетьман І. Брюховецький, який уже тоді замислився про повстання проти Москви. Таким чином, виникли передумови для об'єднання козаків по обидва береги Дніпра для спільної протидії Московії і Речі Посполитій. Підгаєцька умова також підштовхнула П. Дорошенка до можливих перемовин із І. Брюховецьким [83, с. 46-48].

Отже, через конфлікт із кримським ханом, П. Дорошенко виявився оточений польськими військами у Підгайцях і змушений був підписати

невигідну Підгаєцьку угоду. Проти і сам гетьман і польська еліта добре розуміла, що цей договір є тимчасовим і жодна сторона не збиралась його виконувати, що стало причиною майбутньої конфронтації. Також це штовхало гетьмана до пошуку інших союзників, зокрема Порти або Москви.

Висновки до розділу

Протягом 1665-1667 рр. гетьман П. Дорошенко робив спроби порозумітися із Варшавою. Одразу після приходу до влади він направляє своє посольство на сейм і вимагає затвердити автономію Гетьманщини на основі Гадяцької угоди, значно розширивши її. Але досить швидко він зрозумів, що польська еліта не сприймала його і вимоги українців всерйоз. Так зароджується ідея спільної протекції над Україною з-боку кількох володарів. Гетьман сподівався, що зможе зіграти на суперечностях Московії, Польщі, Криму і Туреччини, аби досягнути незалежності України, її офіційного визнання. Але ця політика зазнала невдачі через незацікавленість інших держав в існуванні Української держави. Москва намагалась закріпити за собою Лівобережжя, Польща прагнула укласти з Москвою мир ціною територіальних поступок; Крим не був зацікавлений у незалежній Гетьманщині, а Порта довгий час не довіряла гетьману. Кульмінацією цих подій стало укладання неvigідної для П. Дорошенка Підгаєцької угоди, що було наслідком конфлікту із кримським ханом. Укладання Андрусівського договору 1667 р. призвело до поділу України по Дніпру, що відштовхнуло від Польщі і Москви козацьку старшину.

РОЗДІЛ IV. КУРС ГЕТЬМАНА НА ВИЗНАННЯ ВАРШАВОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ПОЛІТИЧНОГО СУБ'ЄКТА КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ ПІД ПРОТЕКЦІЄЮ КОРОЛЯ ТА ЙОГО ПРОВАЛ (1668 - 1670 РР.)

4.1. Похід П. Дорошенка на Лівобережжя. Об'єднання Гетьманщини і реакція польського уряду (весна-літо 1668 р.)

Незважаючи на невдачу у справі об'єднання українських земель, П. Дорошенко продовжував проводити активну зовнішню політику і шукати союзників задля реалізації свого проекту. Одразу після підписання Підгаєцької угоди, вступив у переписку з коронним гетьманом Я. Собеським, котрий був схильний до компромісу з Військом Запорозьким. У своїх листах до Я. Собеського, П. Дорошенко постійно скаржився на дії польських жовнірів, зокрема на грабежі, котрі здійснювали відділи під командуванням С. Маховського, що і стало причиною битви під Браїловим і розгрому польського війська [8, с. 58]. Український гетьман і надалі наголошував на необхідності вивести усі польські залоги із Правобережної Гетьманщини і заборонити польському війську вдаватися до реквізицій серед місцевого населення. Особисто Я. Собеський у листах до українського гетьмана ставився позитивно. В цілому, він вважав, що саме Дорошенко є найкращим кандидатом на булаву і може стати союзником Корони [48, с. 146]. Відповідаючи на докори і звинувачення в адресу польського війська, радив Дорошенку на пряму звернутись до сейму і навіть особисто приїхати до Варшави, аби озвучити свої претензії.

Паралельно із цим, Я. Собеський також відправляв дипломатичні місії до Бахчисараю, де після рейду І. Сірка до козаків почали ставитися агресивно. Хан Аділь-Гірей схилився до ідеї про можливий розрив із П. Дорошенком й укладання нового договору із Польщею. Але домогтися цього

уже було неможливо, оскільки Варшава підписала Андрусівський договір і була зацікавлена у збереженні миру із Москвою, в той час як Крим планував похід на Лівобережжя і Південну Росію [73, с. 279]. Хан був зацікавлений у послабленні царської влади в регіоні, тому вдався до грабіжницьких нападів. Водночас, він побачив і ненадійність своїх козацьких союзників, через яких татари понесли величезні втрати у військових діях, при цьому їхні території були пограбовані самими ж козаками. Хан Аділь-Гірей демонстративно відмовився приймати українське посольство, натомість прийняв послів від гетьмана Я. Собеського. Погодився відпустити С. Маховського та інших польських офіцерів, а усіх полонених поляків обміняти на полонених татар. Роблячи ставку на компроміс із П. Дорошенком, коронний гетьман хотів послабити Правобережну Гетьманщину, зруйнувавши її союз із Кримом [73, с. 280].

Сам же П. Дорошенко чудово розумів своє надскладне становище. Варшава не могла допомогти правобережному гетьману у намірах об'єднати усю Гетьманщину через підписаний договір в Андрусові [86, с. 260]. Усе це значно посилювало позиції Московії в Україні. Московські воєводи і послы почали налагоджувати стосунки із П. Дорошенком через його брата, Григорія, котрого відпустили з полону після підписання Андрусівського перемир'я. Москва була зацікавлена у тому, аби привернути правобережних козаків на свій бік. 1 січня 1668 р. старшинська рада офіційно делегувала Г. Дорошенка розпочати перемовини із Московією, представником якої став дяк В. Тяпкін. І саме до нього поїхав брат гетьмана [87, с. 144]. Перемовини тривали у повній конфіденційності, аби про них не дізналися у Варшаві. Умови П. Дорошенка ДО Московії були наступними: він погоджувався перейти під царську владу і присягнути Алексею Михайловичу, але лише у випадку звільнення усіх українських етнічних земель від польської влади і утвердження своєї гетьманської влади у державі, а також збереження союзу із Кримом [72, с. 231].

На перемовинах у Богушовій Слободі, Г. Дорошенко і генеральний писар Л. Бускевич привезли В. Тяпкіну таємні листи із пропозиціями гетьмана [8, с. 80]. Вони були написані уже після ратифікації Московою Андрусівського договору і містили претензії і звинувачення царської влади у нехтуванні інтересами козаків і православних підданих [68, с. 189]. Але в той же час, П. Дорошенко натякав царським послам на те, що готовий прийняти московське підданство, за умови військової допомоги у справі об'єднання Козацької України і повернення Війську Запорозькому їхніх прав згідно Березневих статей. Також окремо Дорошенко домагався позбавити булави І. Брюховецького і заручитись підтримкою кримського хана. При цьому, московські послы не знали, що Дорошенко відправ таємні посольські місії до Бахчисараю і Константинополя із метою заручитись підтримкою султана і хана [48, с. 168]. Отже, український гетьман проводив власну дипломатичну гру.

Після Підгаєцької угоди, ставлення П. Дорошенка щодо Корони Польської сильно змінилося. Незважаючи на пошук можливих компромісів, він уже перестав розглядати Варшаву як найбільш вірогідного протектора України. Навпаки, побачивши небажання сейму йти на поступки, почав робити ставку на багатовекторні відносини, намагаючись залучити нових союзників. Він вів тонку і жорстоку гру, одночасно ведучи перемовини із Я. Собеським, В. Тяпкіним, кримським ханом і турецьким султаном [82, с. 48]. Збереглись навіть його листи до донського отамана С. Разіна, котрий саме в цей час розпочав антимосковське повстання, котре поширилось у Південній Росії. Отже, у своїх намірах домогтися царськлї протекції він також не був щирим. Воно потрібне було для нього аби у найближчий час добитися об'єднання усієї Гетьманщини під своєю владою, а також позбавити влади І. Брюховецького [82, с. 49].

Після підписання Московських статей 1665 р. і невдалого походу до Правобережжя, І. Брюховецький усе більше втрачав підтримку козаків і посполитих. Йому не могли вибачити обмеження української автономії, на

яку він свідомо пішов, аби посилити свою особисту владу. Існували побоювання щодо реформування Гетьманщини у «Малоросійське князівство» зі спадковою владою [87, с. 148]. Сам же Брюховецький дійсно в останні роки гетьманування почав демонструвати посилення до монаршої влади. Водночас, у 1667 р. І. Брюховецький почав демонструвати свою непокору Москві, бо був незгодний із Андрусівським договором. Навпаки, є дані, що вже тоді вступив у таємні перемовини із П. Дорошенком щодо можливого об'єднання сил, як проти Варшави, так і проти Москви. При цьому населення Лівобережжя усе більше ненавиділо Брюховецького, натомість популярність Дорошенка зростала, особливо після повернення із ув'язнення митрополита Тукальського, що став безумовним духовним авторитетом в Україні [85, с. 76].

На початку лютого 1668 р. відбулась нова старшинська рада у Чигирині, на якій зібрались і представники Лівобережжя, Запоріжжя, татарські послы. Представники І. Брюховецького не довіряли П. Дорошенку, але той клявся на хресті, що не збирався чинити гетьману ніяких злодіянь і виступає за єдність Гетьманщини [68, с. 156]. Більш того, офіційно проголосив, що Україна має бути незалежною як від Москви, так і від Польщі, зазначав необхідність укладення з татарами військового союзу, а після ради відправлено посольство до Стамбула із метою домогтися протекції султана. Спостерігається зростання прихильності лівобережних старшин до П. Дорошенка, Брюховецький володіючи політичною інтуїцією і значним досвідом інтриг, чудово розумів нещирість намірів правобережного гетьмана, але для тимчасового збереження влади пішов із ним на союз [73, с. 282].

На початку лютого 1668 р. у Лівобережжі розпочалось повномасштабне повстання, яке очолив полковник І. Самойлович, до нього одразу приєдналася ще декілька полків. 20 лютого гетьман І. Брюховецький звернувся до міщан і козаків Новгород-Сіверського, в якому оголосив про ліквідацію московської влади на Лівобережжі і офіційно очолив повстання

[8, с. 76]. Далі він звернувся до донських козаків С. Разіна і запропонував їм вести спільні воєнні дії проти царя. Однак, в реальності Брюховецький уже не контролював ситуацію на Лівобережжі, оскільки козацькі полки таємно почали переходили на бік П. Дорошенка і присягали йому як гетьману. Московські залоги в українських містах були блоковані, а більшість міст перейшло на бік повстанців [15, с. 106].

До кінця березня 1668 р. майже все Лівобережжя було звільнено від московської влади, при цьому і сам Брюховецький це повстання підтримав, сподіваючись зберегти свою владу хоча б частково. У березні-квітні 1668 р. лівобережна старшина почала визнавати П. Дорошенка своїм гетьманом і переходити на його бік. Одним із перших це зробив чернігівський полковник Демко (Дем'ян) Многогрішний (Ігнатович) [71, с. 338]. 11 квітня полковник направив Дорошенку офіційного листа, визнаючи його гетьманом і стверджуючи про лояльність до нього лівобережної старшини, при цьому він вперше озвучив ідею вбивства І. Брюховецького, як зрадника.

У Варшаві відомості про повстання на Лівобережжі викликали значне занепокоєння. За умовами Андрусівського договору, Польща і Московія ставали союзниками і повинні були надавати одне одному військову підтримку у разі заворушень. Цар Алексей Михайлович офіційно звернувся до Яна II Казимира із проханням про надання допомоги і тому довелося збирати військо. При цьому він не знав про участь П. Дорошенка у тих подіях і наказав гетьману діяти спільно із московськими воєводами. Сам же П. Дорошенко у листах до короля і царських посланців заперечував свою участь у повстанні [68, с. 163].

Тим часом Я. Собеський, котрий отримав посаду великого коронного гетьмана очолив польське військо. Він здогадувався про те, що повстання цілком могло бути інспіроване саме П. Дорошенком, оскільки був у курсі його перемовин із Стамбулом і Бахчисараєм. Він переймався тим, що Гетьманщина могла перейти під протекцію султана або хана [85, с. 66]. Тому переконував короля у необхідності заручитись підтримкою П. Дорошенка.

Зокрема саме за його поради король видав універсал у березні 1668 р., у котрому офіційно визнавав П. Дорошенка гетьманом Війська Запорозького. Але при цьому, жодні його клопотання фактично виконані не були, Правобережна Гетьманщина не отримала бажаної автономії, козаків не зрівняли у правах із шляхтою. Цей універсал іще більше посилив протиріччя між Варшавою і Чигирином [83, с. 76].

У березні-квітні 1668 р. обидва українські гетьмани намагалися заручитись підтримкою Порти і надіслали посольства до Стамбулу. Зокрема, посольство П. Дорошенка 6 березня 1668 р. прибуло до Адріанополя, а в квітні було офіційно прийняте султаном Мехмедом IV. Це трапилося під впливом великого візира Мустафи Кьопрюлю. За його порадою султан і офіційно погодився прийняти козаків під свою протекцію [55, с. 191]. Пізніше, про це було повідомлено візиром коронному підканцлеру. Тим часом, своє посольство відправив й І. Брюховецький. Воно теж було прийнято султаном але отримало лише туманні обіцянки про можливу протекцію. Вже у травні до Чигирини вирушили послы від султана, котрі везли грамоту про визнання П. Дорошенка васалом Порти, тобто Стамбул зробив ставку на Дорошенка [82, с. 52].

Підтримка П. Дорошенка з-боку Порти остаточно позбавила Брюховецького будь-якої можливості зберегти свою владу. Він уже не мав зовнішніх союзників, а розраховувати на власне оточення не міг, бо майже уся старшина тепер була на боці правобережного гетьмана. Йому ж присягли і запорожці, котрі погодились укласти мир із татарами [85, с. 77]. П. Дорошенко розпочав підготовку до походу і можливо до війни і проти Москви, і проти Польщі, розраховуючи на підтримку султана. Наприкінці травня, його військо з кількома тисячами татар переправилося через Дніпро і увійшло на Лівобережжя, де майже всі полки переходили на бік П. Дорошенка і офіційно присягалися йому на вірність. Він вступив у перемовини із Брюховецьким гарантуючи йому особисту безпеку.

17 червня Дорошенко направляє Брюховецькому ультиматум і вимагає відмовитись від булави, здати клейноди і визнати його гетьманом. Але той безрозсудно відмовився від цієї пропозиції. Але проти нього вчинили заколот його ж підрозділи, котрі відмовилися воювати з правобережними козаками. На бік Дорошенка перейшли і ногайські татари – вчорашні союзники Брюховецького [8, с. 75]. Гетьмана схопили і привезли до П. Дорошенка. Точно невідомо як події розвивались далі, за деякими даними Брюховецького забили до смерті свої ж козаки, за іншими – він намагався втекти і був застрелений, за третіми – Дорошенко зібрав козацьку раду, на якій Брюховецького вбили. В історичній літературі поширена версія, що це вбивство відбулось за мовчазної згоди П. Дорошенка, пізніше йому це пригадають [68, с. 164].

Похід у Лівобережжя П. Дорошенка не був несподіванкою для поляків. Гетьман Я. Собеський очікував такого повороту подій, а тому одразу після того, як українсько-татарські сили перейшли Дніпро, польське військо почало повільно просуватися до Правобережної Гетьманщини [82, с. 53]. Але повною несподіванкою для поляків стало швидке падіння Брюховецького і перехід полків Лівобережжя на бік Дорошенка. Зауважимо, що останній спеціально уникав прямих сутичок із московитами, ймовірно маючи намір досягти компромісу. Польське вторгнення стало однією із причин, що змусили гетьмана повернутись на Правобережжя. Саме там перебувала його столиця Чигирин, більшість лояльних полків, добре укріплені фортеці. Брат гетьмана, Григорій, не зміг самотужки зупинити польське вторгнення і потребував підтримки [68, с. 167].

Ключовою подією першої половини 1668 р. безсумнівно стало зречення від влади короля Яна II Казимира. Протягом 19-ти років він займав трон Речі Посполитої, усе його правління супроводжувалось постійними конфліктами із сусідами, в першу чергу з Україною. Намагався утвердити спадковий принцип правління і навіть запровадити абсолютну монархію, сильно обмеживши повноваження сейму і свавілля магнатів [46, с. 391-392].

За його володарювання мало місце декілька можливостей, коли Корона і Гетьманщина могли б досягнути компромісу, в цьому був зацікавлений і сам король. Однак тогочасні польські еліти через недалекоглядну політику знищували будь-який шанс на компроміс, при цьому саботуючи дії самого монарха. Яскравим прикладом є те, що майже усі сейми за правління Яна II були зірвані шляхтою, що посилювало анархію в державі [65, с. 279]. Останній сейм був зірваний у березні 1668 р., що остаточно переконало останнього представника роду Ваза відмовитись від престолу і повернутись до церковної кар'єри.

У 1667-1668 рр. в Гетьманщині стались події, які дозволили П. Дорошенку об'єднати усі землі під своєю булавою. Тригером їх став Андрусівський договір, котрий закріпив поділ України по Дніпру, що негативно сприйняло українське населення. І проти Польщі на Правобережжі, і проти Московії на Лівобережжі почались масові виступи, наслідком яких стало повстання на чолі із І. Брюховецьким, перехід лівобережних полків на бік П. Дорошенка і вбивство Брюховецького за мовчазної згоди останнього.

4.2. Курс П. Дорошенка на незалежнення від Речі Посполитої (1668 - березень 1669 рр.)

Одразу же після відвоювання Лівобережжя, П. Дорошенко взявся за розбудову державного апарату. За підтримки митрополита Й. Тукальського домагається ліквідації впливу Московії на православні єпархії. Відтепер усі православні священники повинні були поминати у Лівобережжі саме його ім'я, а не царське під час служби [68, с. 166]. Проте загроза наступу польського війська на Правобережжя змушує його повернутись до Чигирина. На Лівобережжі він залишає наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) якому доручив утримати усі звільнені міста і фортеці до свого повернення [71, с. 339]. Саме він був першим серед лівобережних

полковників, хто перейшов на бік Дорошенка, тому користувався його повною підтримкою. Також при ньому залишилось декілька полковників, зокрема І. Сірка, І. Білковського і брата Андрія [68, с. 167]. У листах до міщан Лівобережжя зазначав, що через місяць повернеться, аби захистити їх від московитів [68, с. 168]. Проте, як виявилось, гетьман назавжди покинув Лівобережжя. В першу чергу, П. Дорошенко прагнув допомогти своєму брату, Григорію, який виявився в оточенні у Кальнику. Також існувала загроза польського наступу на той момент, саме Правобережжя було ядром Гетьманщини і там перебували основні сили гетьмана, віддані йому. До того ж, він розраховував на можливу допомогу з-боку Порти, або вирішення проблеми із Коронаю дипломатичним шляхом [70, с. 150].

Повернувшись на Правобережжя, починав вести стосовно Корони Польської доволі хитру дипломатичну гру. З одного боку, він запевняє її уряд та командування у своїй лояльності. Більш того, засвідчував готовність привести жителів Лівобережжя до присяги на вірність королю, з іншого боку продовжував переписку зі Стамбулом і господарем Валахії із проханнями прислати йому військову допомогу [4, с. 89]. 5 липня 1668 р. до Чигирини повернулось українське посольство, котре привезло відповідь від султана, котрий погодився прийняти Україну у своє підданство, однак це рішення повинна була затвердити іще старшинська рада [82, с. 53]. Вона була негайно скликана і гетьман звернувся до присутніх з пропозицією обговорити можливі варіанти прийняття протекції. Старшини відкинули ідею підданства польському королю і московському царю. Вони пристали на пропозицію П. Дорошенка і домовленості із султаном Мехмедом щодо протекції Порти, але за умови, що в Чигирині не буде розміщуватися залоги яничарів [87, с. 157].

До нас дійшов проект можливої угоди, котрий після затвердження на старшинській раді був відправлений до Стамбула. Її текст складався із 17 пунктів. У перших двох пунктах згадується договір про союз із Портою, який уклав гетьман Б. Хмельницький, відповідно П. Дорошенко наслідує його проект [48, с. 213-214]. У третьому пункті говориться, що усі татарські сили,

котрі мають прийти на допомогу козакам, на час військової кампанії мають підпорядковуватись гетьману. 4-й пункт говорить про прохання козаків надати гетьману знаки влади із рук султана (булаву і прапор), у 5-му пункті вказується те, що козаки не вважають себе підданими чи данниками турецького султана, не бажають сплачувати йому податки і мита, а вважають його своїм союзником і другом, вести війни проти спільних ворогів. Одним із найбільш важливих був в договорі був 6-й пункт, котрий прямо забороняє татарам, туркам та їхнім союзникам грабувати руські (українські) землі, забирати українців у ясир, плюндрувати християнські церкви чи перетворювати їх на мечеті [48, с. 214]. Загалом, саме через ці дії усі татарсько-українські стосунки як правило завершувались розривом, оскільки татари постійно забирали українців в ясир, руйнували церкви і грабували людей. Сьомий пункт першої частини говорить про те, що військам Молдови і Валахії також забороняється грабувати українські землі і знищувати церкви. Окремо говориться про надання автокефалії Київській митрополії, котра залишається у юрисдикції Вселенського патріархату Константинополя [48, с. 214].

Друга частина цієї угоди стосується суто політичних питань, повноважень гетьмана і стосунків із Портою. У попередніх пунктах уже говорилося, що ані козаки, ані гетьман не вважали себе підданими чи васалами султана і їх статус нагадував правителів Валахії, Молдови і Трансільванії, без сплати податків і надання рекрутів, виконання інших повинностей. Восьмий пункт говорить про те, що гетьмана обирають довічно, при чому султан не має права втручатися у вибори, зміщати гетьмана без згоди козаків, самі козаки визнають П. Дорошенка легітимним правителем і не будуть виступати проти нього [48, с. 215]. Цим пунктом Дорошенко забезпечив собі політичну лояльність з-боку старшини, аби його не прибрали, як інших кандидатів на булаву – Брюховецького, Виговського, Сомка.

9-й пункт говорить про те, що усі українські землі в скорому часі повинні бути звільнені від польської чи московської влади. При чому, ці землі точно перераховуються і включають не лише територію Гетьманщини, але й Захід України (Галичину, Волинь, Перемишль, Самбір, землі до Вісли і Німану на Заході, до Путивля і Севська на Півночі, включно із Києвом). Тобто, гетьман і старшина продовжували наполягати на принципі соборності українських земель. Цікаво, що в тексті не сказано про можливу війну чи похід проти Польщі і Москви, чи способи звільнення України [48, с. 215]. Це може підтверджувати той факт, що П. Дорошенко все ще сподівався досягти незалежності і єдності України дипломатичним шляхом, оскільки не мав достатньо сил для війни на два фронти. Можливо, він розраховував на те, що Порта змусить шляхом тиску Варшаву і Москву відступитись від України.

Наступні пункти із 10 по 16 стосувалися важливих церковних і державних питань, зокрема детально описували те, що переписка між гетьманом і султаном мала вестись руською або грецькою мовами, дипломати, що відправлялись до гетьмана, повинні були знати українську (руську) мову. Окремо узгоджувалось питання щодо Вселенського патріарха і православної церкви. Гетьман і старшина наполягали на тому, щоби патріарха обирав собор єпископів, а не з ласки султана [48, с. 215-216]. Можливо, цим пунктом П. Дорошенко хотів показати себе покровителем православної віри, аби вирвати у московського царя такий політичний козир. Окремим пунктом оговорювалося, що татарське військо, що перебуває в Україні, повинно квартируватись лише у відведеній йому території, татарам заборонено здійснювати реквізиції провіанту і фуражу для коней [48, с. 216].

Цікавим пунктом є 16, який говорить про те, що султан не може заключати договори із польським королем чи московським царем, котрі стосуються України без відома і згоди гетьмана і Війська Запорозького. Якщо ж султан або кримський хан укладуть угоду, котра не включає інтереси України, тоді договір із султаном фактично розривається, гетьман і козаки звільняють себе від усіх зобов'язань перед Портою, але обіцяють не воювати

проти неї. Останній 17-й пункт говорить про те, що будь-яке місто, котре в ході спільних військових дій буде захоплене козаками, переходить під владу гетьман, туркам і татарам заборонено ставити свої залоги без згоди гетьмана [48, с. 216].

Загалом, проект договору показує, що П. Дорошенко і його прихильники багато в чому продовжували політику Б. Хмельницького, а в деяких аспектах навіть пішли далі за нього. Присутність турецького посольства у Чигирині досить швидко стала відомою і у Варшаві, і в Москві. Входження нового політичного гравця в події Руїни змінювало усю геополітичну ситуацію. У Речі Посполитій усе ще точилась боротьба навколо виборів короля, існувала ймовірність, що московський цар отримає польську корону, різні магнатські клани боролись за політичний вплив [82, с. 55]. У той же час московське військо Г. Ромадановського вирішило скористатись відсутністю гетьмана на Лівобережжі і розпочало наступ, чого побоювався П. Дорошенко. Скоріш за все, його присутність на Правобережжі була політичною акцією. Гетьман повинен був продемонструвати Порті, що він цілком контролює ситуацію і має авторитет серед старшини. Можливо, він сподівався дипломатичними діями змусити поляків відступити і визнати свої умови. Чим би не керувався гетьман, але його відступ із Лівобережжя мав фатальні наслідки для історії [68, с. 168].

Татарське військо, що перебувало на лівому березі, було вкрай невдоволене прийняттям султанської протекції з-боку України. Вона тепер ставала союзником Криму, а отже не могла бути його васалом чи здобиччю. Тому кримський хан Аділь-Гірей вступив у перемовини із П. Суховієнком – племінником І. Брюховецького, що мав авторитет серед запорожців. На Січі також побоювались посилення гетьманської влади і втрати автономії, тому Суховієнко відправився на Запоріжжя і був оголошений гетьманом. Він офіційно визнав себе васалом татарського хана, уся Січ присягнула йому на вірність [71, с. 339-340]. Таким чином, хан ускладнив плани П. Дорошенка щодо об'єднання України.

Такі дії хана стали повною несподіваністю для гетьмана. Під час прийняття татарських послів, він не стримував емоцій і на пряму погрожував хану війною. Московити також скористались новою усобицею і розпочали свій наступ, зокрема Ромадановський захопив Ніжин і наступали на Чернігів, де боронився Д. Многогрішний [15, с. 106]. Паралельно із цим, гетьман почав таємні перемовини із воєводою Шереметьєвим, запевняючи того у своїх дружніх намірах щодо Москви. Паралельно із цим, він прийняв і королівського посла М. Рачковського і запевнив його у дружніх відносинах щодо Польщі і навіть наміру особисто прибути на майбутній сейм, де мали обрати нового короля. Я. Собеському уже було відомо про прийняття гетьманом турецького посольства і чутки про султанську протекцію [70, с. 149].

Тим часом на Лівобережжі сталися значні політичні зміни. Намагання П. Суховієнка завоювати прихильність козаків і посполитих не увінчались успіхом. Для всіх він залишався татарською маріонеткою. Татари були єдиним його реальним союзником. Але грабежі і вбивства місцевого населення, масові страти полонених відштовхнули козаків від Суховієнка [15, с. 108]. Усе більше із його соратників переходили на бік П. Дорошенка, інші схилились на бік Москви.

Обложений у Чернігові наказний гетьман Д. Многогрішний розумів складність свого становища і неможливість вести бойові дії проти Москви. У жовтні 1668 р. через ченців і священників почав таємні перемовини із Ромадановським [68, с. 175]. Московське командування запевнило його, що цар готовий пробачити козакам усі їх провинності і повернути під свою владу, забезпечивши усі права і свободи. До Москви відправляється посольство, яке очолив брат наказного гетьмана, котре мало випрацювати текст нового договору із Московією. Для Д. Многогрішного було цілком очевидним, що козаки і посполиті Лівобережжя не приймуть московської протекції, яка б обмежувала автономію Гетьманщини. Ідеальним варіантом було б повернення до Березневих статей 1654 р. Учасниками делегації окрім

Василя Многогрішного був полковник М. Гвинтовка – найближчий соратник лівобережного гетьмана [68, с. 176]. Вони переконували царя і бояр у своїй лояльності і в тому, що лівобережні полки перейдуть на бік царя, але за умови укладання нового договору, забезпечення прав і вільностей козаків і всіх жителів. 3 листопада до Чернігова прибув посланець із Москви, який привіз царську грамоту, що фактично означало повторний перехід Війська Запорозького під владу царя і початок роботи над новим договором.

Ймовірно, про це було добре відомо і П. Дорошенку, оскільки водночас із Д. Многогрішним він також почав перемовини із київським воєводою Шереметьєвим і офіційно оголосив, що готовий перейти під протекцію московського царя, але за умови виведення російських військ із Лівобережжя, визнання себе єдиним гетьманом усієї України, отримання права на зовнішні відносини, допомогу у звільненні українських земель від Польщі. Фактично, він також наполягав на відновленні Березневих статей 1654 р. [73, с. 292].

Щодо польсько-українських відносин кінця 1668-початку 1669 р., то про них відомо вкрай мало. У цей період Варшава готувалась до виборів короля, тому активних військових дій не відбувалось. Наступ польського війська на Правобережжя припинився [85, с. 74]. У переписці П. Дорошенка і Я. Собеського відомо, що гетьман погоджувався залишитись у підданстві Й.К.М. і присягнути йому на вірність, але також висував вимоги, що фактично повторювали умови Гадяцької унії. Також цікава пропозиція Я. Собеського українському гетьману: він пропонував на елекційному сеймі підтримати кандидатуру шведського короля, оскільки самі шведи виступали за союз із козаками. Обрання шведського претендента на польський престол посилювало антимосковську коаліцію і дозволяло сподіватися на об'єднання усієї України під владою Дорошенка [48, с. 210].

У січні-березні 1669 р. П. Дорошенко вів активні перемовини одразу із трьома гравцями: Річчю Посполитою, Московським царством і Османською імперією. Найбільшу загрозу становила Москва, котра уклала таємний

договір із Д. Многогрішним і почала вводити свої війська на Лівобережжя. П. Дорошенко чудово розумів усю непевність свого становища. У Москві зробили ставку на Многогрішного, тому перемовини із Дорошенком тривали чисто формально [85, с. 77]. Вона була зацікавлена лише у виведенні гетьманських військ із Лівобережжя, забезпечення своєї військової присутності і повернення усіх полонених, захоплених козаками і татарами. Водночас і сам П. Дорошенко уже не сподівався на домовленості із Москвою. У найближчі тижні повинно було прибути турецьке посольство, аби укласти офіційний договір із султаном про протекцію. Про це знали і в Москві, і у Варшаві. Однак Польща була зайнята підготовкою до виборів короля. Також виборами переймався і московський цар. Він усе ще сподівався що хтось із його синів зможе зайняти польський престол, таким чином забезпечивши владу Романових у Східній Європі [65, с. 279].

Уже в лютому 1669 р., Дорошенко отримав листа від Многогрішного, в якому той офіційно титулував себе гетьманом, таким чином проголосивши свою незалежність від Чигириня [3, с. 67]. За таких обставин, П. Дорошенко продовжував вести перемовини із Річчю Посполитою і московським воєводою В. Шереметьєвим, але шанси на їх успіх виглядали вкрай примарними. Адже Москві більше підходив лояльний Д. Многогрішний, а відтак перемовини із гетьманом вона перервала.

У лютому 1669 р. до Чигириня з'явилося турецьке посольство, що ознаменувало остаточну зміну політичного вектору на османський. 23 лютого 1669 р. воно було прийняте гетьманом у своїй столиці [73, с. 297]. Посли привезли документи від султана, який погодився прийняти Військо Запорозьке під свою протекції. Також, за свідченням хроніки Софоновича, гетьман отримав коштовні дарунки від султана [22, с. 240]. У Чигирині зібралась правобережна і частково лівобережна старшина, яка запропонувала гетьману провести військову раду у Корсуні, аби й рядові козаки, міщани і духовенство висловили свою думку щодо договору про протекцію [48, с. 220].

Вона дійсно скликається в останній декаді березня у Корсуні. На ній були присутні всі делегати від козаків кожного полку, що іще були на боці гетьмана [87, с. 154]. Із лівобережних полковників був присутній лише Г. Гамалія і 20 козаків від різних лівобережних полків. Рядові козаки поставились до угоди з султаном неоднозначно. З одного боку, сама протекція була прийнята без нарікань і питань. Проте рада відмовилися присягати султану [44, с. 458]. Аби не роздмухувати конфлікт, П. Дорошенко запропонував відкласти питання про присягу на потім, доки зі Стамбула султан не передасть клейноди – офіційні символи влади для гетьмана, що означало б його легітимність [44, с. 460]. Для узгодження інших спірних питань до Стамбула 22 березня 1668 р. із Корсуня виїхало українське посольство, яке очолив С. Портянка [73, с. 233].

Приблизно в ті ж дні, коли у Корсуні відбувалась рада і перемовини із турецьким посольством, в Глухові збирається рада лівобережного козацтва, котра прийняла ухвалу щодо повернення козаків під владу московського царя, але із певними умовами, котрі стали відомими, як Глухівські статті 1669 р.: козацький реєстр складав 30 тис. осіб, московські гарнізони залишались лише у 5 великих містах, воєводам було заборонено втручатися у справи місцевої влади; гетьмани не могли вести власну зовнішню політику, але цар не міг втручатися у процес виборів гетьмана; українське населення не сплачувало податків Москві; гетьман міг утримувати власне компанійське (наймане) військо в 1 тис. осіб [15, с. 106-107]. Таким чином, права Гетьманщини були розширенні, порівняно із періодом І. Брюховецького. Москві довелося піти на цей компроміс, аби привернути лівобережні полки на свій бік. П. Дорошенко негативно поставився до підписання Глухівських статей, адже Москва офіційно визнала новим гетьманом Д. Многогрішного, таким чином у гетьмана не залишилось шансів домовитись із царем [73, с. 184].

Ухвали Корсунської ради досить швидко стали відомі і в Речі Посполитій. Там ходили чутки, нібито гетьман і козаки уже присягнули на

вірність султану, і зі Стамбулу вже відправлено корпус яничарів до Чигирини. При цьому, П. Дорошенко продовжував листування із Я. Собеським і запевняв останнього у готовності до компромісу із Варшавою [82, с. 50]. Він погодився відправити посольство на елекційний сейм, що мав відбутися у травні. У своїх листах до Я. Собеського, гетьман висував наступні умови повернення України під владу Корони: відновлення умов першої редакції Гадяцького договору, передача східної половини Подільського воєводства Гетьманщині, утворення руського трибуналу. Таким чином, попри орієнтацію на Стамбул, гетьман продовжував перемовини із Польщею і розглядав варіант політичного компромісу [82, с. 50].

Отже, в результаті повернення П. Дорошенка на Правобережжя, Лівобережна Україні відпала від гетьмана і досить скоро повернулась під протекцією царя. При цьому, кримський хан почав підтримувати конкурента Дорошенка на гетьманську булаву, а в Речі Посполитій іще тривали вибори короля. В такій складній ситуації, у гетьмана залишився лише один потенційний союзник: турецький султан, прийняття султанської протекції могло б допомогти об'єднати українські землі під булавою П. Дорошенка. Він створив проєкт договору на вигідних для України умовах, які Порта була готова задовольнити. При цьому, гетьман все ж розглядав султан лише як номінального протектора і продовжував шукати компроміси із Корonoю Польською.

4.3 Остання спроба примирення із Польщею. Острозька комісія та причини її провалу (літо 1669 – грудень 1670 рр.)

У травні 1668 р. почав роботу елекційний сейм, котрий мав обрати майбутнього короля. Одним із найбільш ймовірних кандидатів був французький принц Луї Конде – кузен короля Луї XIV, досить потужною

була і «австрійська партія», котра висувала кандидатуру герцога Карла V Лотаринзького – родича Габсбургів. Коронний гетьман Ян Собеський на цих виборах підтримував французького кандидата, оскільки не бажав посилення Австрії. Сейм тривав кілька місяців, супроводжувався чисельними сутичками вбивствами, підкупом та інтригами. Незважаючи на підтримку Собеського і його соратників, королем обирається руський князь Міхал Корибут Вишневецький – син князя Яреми Вишневецького [65, с. 279]. Це була компромісна фігура, котра влаштовувала найвпливовіші магнатські клани. Адже Ярема Вишневецький вважався польським героєм, відзначився активною участю у війні проти Правобережної України. На фоні можливої війни із Османською імперією чи Габсбургами, такий кандидат ідеально підходив на роль командувача. Адже новообраний король мав чудову європейську освіту і досвід воєнних дій, брав участь у поході Яна II Казимира на Лівобережжя. Тим паче, що реальним командувачем армії талановитий полководець Я. Собеський, котрий увійшов в політичний союз із королем [91, с. 305].

11 червня 1669 р. П. Дорошенко відправив посольство на елекційний сейм, яке представило наступні клопотання: скасування Берестейської унії у всій Речі Посполитій, забезпечення рівності католиків і православних, повернення православним усіх їх захоплених церков, відкриття академії у Києві, колегії в Гощі і школи в Могилеві, передачі східної частини Подільського воєводства Гетьманщині, надання козакам шляхетства, заборону жовнірам займати Правобережжя, Чигирин і Біла Церква стають центрами Гетьманщини, під її владу переходять Мозирський, Пінський і Річицький повіти із Князівства Литовського, шляхті заборонено повертатися у свої маєтки [82, с. 56]. Проте, посольство не досягло успіху і не отримало від сейму позитивної відповіді.

Тим часом розгорталися воєнні дії проти П. Суховієнка. Декілька правобережних полків перейшли на його бік, також запорізького гетьмана підтримували татари, чисельністю понад 10 тис. осіб. Однак спроба татар

взяти Чигирин 7 липня провалилась і призвела до значних втрат [68, с. 207]. Також у цей же період у боротьбу за булаву вступає Ю. Хмельницький, у якого з П. Дорошенком виник конфлікт на сьогодні невідомо що слугувало його причиною. Суховієнко розташувався табором у Росаві і запропонував Дорошенку зібрати козацьку раду, де обрали б нового гетьмана. Але той зрозумів, що йому готують пастку, тому оточив Росаву своїм військом і почав облогу. Доки тривала облога, татари отримали звістку, що султан офіційно прийняв під протекцію Гетьманщину і їм тепер заборонено воювати з Дорошенком [68, с. 210]. Суховієнка зі своїми прихильниками відступив до Умані, втративши будь-яку підтримку серед старшини. Саме там на початку серпня 1669 р. відбулася старшинська рада, котра обрала новим гетьманом М. Ханенка [85, с. 100]. Він був правобережним полковником, котрий довгий час знаходився в тіні, але мав тісні відносини із Варшавою, зокрема Я. Собеським. Ймовірно, отримав булаву саме завдяки підтримки тієї старшини, котра не підтримувала орієнтацію Дорошенка на союз із султаном і виступала за компроміс із Корonoю. Це підтверджує той факт, що вже через короткий час М. Ханенко був затверджений королем як гетьман Й.К.М. Війська Запорозького [85, с. 105]. Але при цьому і Я. Собеський і король Міхал І активно вели перемовини з П. Дорошенком, оскільки він мав набагато більші сили. У жовтні 1669 р. П. Дорошенко відправляє посольство на коронаційний сейм у Варшаві, яке мало добиватися поступок від Корони. Зокрема, повторювались вимоги відновлення дії Гадяцького договору. Перемовини із Варшавою були вимушеним кроком з-боку гетьмана. У вересні його війська зазнали поразки під Лохвицею від Д. Многогрішного, що поховало надії на відновлення влади гетьмана на Лівобережжі [73, с. 299].

Протягом жовтня-листопада 1669 р. війська П. Дорошенка змогли розгромити у декількох битвах сили М. Ханенка і Ю. Хмельницького, чим придушили внутрішню опозицію на деякий час. Ю. Хмельницький навіть опинився у полоні білгородських татар (союзників гетьмана), проте одразу ж вступив у перемовини із Портою, аби отримати султанську підтримку і

булаву [15, с. 109]. Загалом, в Правобережжі влада П. Дорошенка стала сильнішою, тому у Варшаві почали робити ставку знову на Чигирин, а не Ханенка. Сам король радив Я. Собеському залагодити усі справи із українським гетьманом мирно, сейм обіцяв розглянути усі вимоги українців, проте у листопаді він був зірваний [91, с. 303].

Паралельно із цим, Запорізька Січ, за підтримки Криму, офіційно обирає своїм гетьманом М. Ханенка, а П. Суховієнко став писарем [15, с. 109]. Таким чином, далеко не вся татарська орда підтримала П. Дорошенка, позиція хана також була непевною. П. Дорошенко все ж не полишав надій на компроміс із Польщею. Його посольство, хоча й прибуло до Варшави запізно (уже після розпуску сейму), але все ж було прийняте Сенатом і кілька днів проводило консультації [27, с. 143]. Своє посольство відправив і М. Ханенко. Король Міхал Корибут, дослухавшись порад деяких сеймових послів, вирішив утворити спеціальну комісію, для залагодження українських справ. При цьому, комісія підкреслено не підтримувала жодного претендента на булаву. П. Дорошенко пропонував провести цю комісію у Києві, але побоюючись конфлікту із Портою і Кримом, від цієї ідеї відмовилися.

У грудні 1669 р. стався конфлікт між П. Дорошенком і Білгородською ордою, котра стояла на зимуванні у Правобережжі. Татарські вершники перехопили послів гетьмана, що повертались із Варшави і відібрали у них листи від короля. Намагання П. Дорошенка домовитись із Польщею і прийняти протекцію короля татари розцінили як зраду султану, тому вбили послів і почали вбивати місцевих мешканців [68, с. 226]. У відповідь, спалахнуло повстання проти татар, селяни, міщани і козаки масово вбивали ординців, їх втрати склали від 3 до 6 тис. (загальна чисельність становила 10 тис.). Коли про це дізнались у Стамбулі, то султан почав перемовини із Ю. Хмельницьким аби поставити його гетьманом замість надто незалежного Дорошенка [27, с. 56].

Таким чином, гетьман опинився між двох вогнів і знову став схилитися до протекції Польщі. Він вів листування і з королем і коронним гетьманом Я.

Собеським, висловлюючи наступні умови союзу: зрівняння в правах православних із католиками, забезпечення прав православної церкви; надання прав і вольностей козакам; автономія Гетьманщини; військовий похід на Лівобережжя для об'єднання усієї України. Врешті-решт, у Варшаві дійсно вирішили продовжувати перемовини із гетьманом і піти на певні поступки [73, с. 294]. Проте, у березні 1670 р. в Андрусові було повністю підтверджено умови договору 1668, таким чином Польща відмовилась від претензій на Лівобережжя, що безумовно послабило позицію гетьмана (він планував зіграти на протиріччях між Москвою і Варшавою, аби поширити владу на всю Гетьманщину). Також занепокоєння Корони викликала лояльність гетьмана до Стамбулу і можливий конфлікт із Портою на Правобережжі. В еліт Речі Посполитої не було конкретних планів щодо перемовин із Чигирином. Комісія була запланована на квітень 1670 р. в Острозі [71, с. 345].

Наприкінці квітня 1670 р. польські комісари дійсно прибули до Острога, маючи дипломатичні інструкції від сейму, що дозволяють реконструювати позицію польської сторони: козацька автономія у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах повністю скасовується; шляхта отримує можливість повернутись до своїх маєтків на Правобережжі; скасовується окремий козацький суд; забезпечується гарантія козацького землеволодіння, зокрема їх хуторів і маєтків, але козаки не мають права перебувати у шляхетських маєтках. Король зобов'язувався вирішити усі майнові конфлікти між православною та уніатською церквою (унія мала зберегтись); православних і католицьких священників зрівнювали в правах; польське військо не мало право квартируватись у церковних маєтках православних; в українських воєводствах мала відкритися православна академія і школи; від українських воєводств до сейму мали вибиратись православні послы; Й. Тукальський офіційно визнавався київським митрополитом; надавались особисті майнові гарантії реєстровим козакам на

їх володіння, але вони не могли претендувати на шляхетські маєтки [70, с. 161].

Також вводились обмеження щодо автономії Війська Запорозького. Реєстр повинен бути зменшений, ліквідовувалась виборність козацької старшини. Термін гетьманування обмежувався трьома роками, козакам було заборонено переобирати гетьмана без згоди короля. Військо Запорозьке не могло направляти послів до іноземних держав; Чигирин переставав бути столицею реєстрового війська, вона повинна була переміно бути у Корсуні і Каневі. Біла Церква переходила під владу Польщі, у Чигирині і Каневі мали стояти польські гарнізони. Однією із ключових вимог була відмова від військових дій проти Росії і походу на Лівобережжя, Військо Запорозьке мало визнати умови Андрусівського договору [68, с. 244]. Із цих вимог видно, що польська сторона визначально поставила такі умови, на які український гетьман ніколи б не погодився. Варшава почала ставати на бік М. Ханенка, аби розколоти старшину і знищити Гетьманщину.

П. Дорошенко, ознайомившись із польськими інструкціями, одразу ж відкинув більшість вимог. На проведеній у Чигирині старшинській раді у травні 1670 р. були вироблені власні інструкції, які направлялись українському посольству в Острог: козацьке самоуправління зберігається у межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; усі місцеві урядники повинні обиратись із місцевої православної шляхти; козаки зберігають право на вільне проживання у межах цих воєводств, гарантується їх особиста безпека та амністія; шляхта не може вимагати повернення своїх маєтків, козаки мають право квартируватися у шляхетських маєтках і отримувати фураж та провіант від місцевої влади; унія на українських землях скасовується [91, с. 310].

Мали бути відновлені деякі статті Гадяцького договору, зокрема відкриття академії в Києві і ще однієї в іншому українському місті; українці могли відкривати православні колегіуми і гімназії по всій державі; козаки звільнялись від сплати податків і мит; гетьман отримував Чигиринське

староство, старшина також мала отримати староства для свого утримання відповідно до Гадяцького договору. Зберігалась автономія Війська Запорозького, власний козацький суд; польська армія не могла заходити у Гетьманщину без дозволу гетьмана; гетьман обирався довічно і підпорядковувався лише королю; козаки зобов'язувались брати участь у війнах Речі Посполитої за умови виплати їм грошей, наданні провіанту і фуражу для коней; із Києва мала бути виведена польська залога; православні могли займати усі урядові посади; у польських і литовських містах православні і католики зрівнювались в правах, могли обиратись у магістрати.

Протягом травня-червня 1670 р. тривали консультації обох сторін в Острозі, але оскільки жодна сторона не йшла на поступки, то перемовини зайшли у глухий кут. П. Дорошенко сподівався на успішні перемовини із Портою і отримання турецької військової підтримки, тому затягував час. Водночас і Варшава була зацікавлена у затягуванні перемовин, аби зібрати достатньо сил і знищити Гетьманщину військовим шляхом. Немалу роль у цих подіях почав відігравати М. Ханенко, що відправляє власне посольство до короля, аби офіційно отримати гетьманську булаву [89]. Наприкінці червня 1670 р. українське посольство повернулось зі Стамбулу із гарними новинами: султан погодився офіційно прийняти гетьмана і Військо Запорозьке під свою протекцію і надати П. Дорошенку військову підтримку. Таким чином, гетьман посилив свої позиції у перемовинах і тепер вимагав надати від Польщі заручників. Також він намагався захопити Білу Церкву, аби опанувати усе Правобережжя [78].

Протягом липня-серпня 1670 р. доля Острозької комісії була остаточно вирішена, оскільки король і сейм остаточно зробили ставку на М. Ханенка, як ймовірного гетьмана. Король офіційно звернувся до Запорізької Січі і погодився надати запорожцям усі «давні права і вольності», зокрема їх станові і господарські права, ймовірно він зробив це після консультацій із М. Ханенком, адже останнього підтримували запорожці [15, с. 110]. Наприкінці серпня посольство останнього прибуло в Острог і стало новою стороною у

перемовинах. Польська делегація надала П. Дорошенкові досить скупу відповідь без конкретних гарантій, пропонуючи тому звернутись до сейму зі своїми скаргами. Отже, стало очевидним, що перемовини гетьмана і Корони Польської провалились [87]. Це довершилось і невдалим штурмом Білої Церкви, що не дозволило гетьману взяти під контроль усе Правобережжя.

1 вересня 1670 р. делегати М. Ханенка офіційно були прийняті польськими комісарами в Острозі і одразу ж погодили текст Острозького договору [89, с. 389]. Згідно нього, городовим і запорізьким козакам гарантувались їх станові і майнові права, зокрема права на їх маєтки і хутори; Запорізька Січ зберігала свою автономію, могла обирати свою старшину; гетьман обирався на обмежений термін, підпорядковувався королю, козаки зберегли своє судочинство; захист прав православної церкви, зрівняння католиків і православних в правах; польським жовнірам було заборонено під страхом смерті квартируватись у козацьких хуторах і маєтках, вимагати від козаків провіанту, фуражу, коней; козаки звільнялись від усіх повинностей окрім військової служби [91, с. 320].

Цим договором Польще не лише перекреслила будь-які сподівання П. Дорошенка на можливий компроміс, але й сама підштовхувала його під владу султана, зробивши козацтво знову своїм головним ворогом. Польська еліта не усвідомлювала усієї небезпеки ситуації, а тому не була готовий йти на компроміси Україні. Важливим фактом було й те, що М. Ханенко не був легітимним гетьманом, адже його не обирали на раді і він виступав лише від імені запорозьких козаків, а не всього Війська Запорозького [85, с. 82.] Противником укладання цього договору був і коронний гетьман Я. Собеський. Він завжди виступав за компроміс із українцями і радив королю визнати П. Дорошенка, піти гетьману на поступки. Однак до його порад не дослухались. Більш того, компромісність і виваженість Я. Собеського стала головною причиною, чому він не став комісаром в Острозі, адже Варшава свідомо зривала можливість домовленостей із П. Дорошенком [91, с. 320].

У жовтні 1670 р. П. Дорошенко збирає у Чигирині старшинську раду, аби окреслити план дій. Незважаючи на явно не вигідні для Гетьманщини і козацтва умови Острозької комісії, рада все ж вирішила направити посольство до сейму і сформувавши власні «Інструкції». Нові умови гетьмана були навіть радикальніші, аніж на перемовинах в Острозі. Військо Запорозьке вимагало поширити владу гетьмана на Київське і Брацлавське воєводство, східну частину Поділля, деякі повіти Волинського і Мінського воєводств; козаки зберігали свій суд; шляхті заборонялося повертатись у свої маєтки; селяни і міщани в Гетьманщині звільнялись від усіх повинностей; міщани католики і православні зрівнювались в правах; унія скасовувалась; польська залога мала покинути Білу Церкву [16, с. 308].

Наприкінці листопада 1670 р. до Чигирини прибуло турецьке посольство, котре ймовірно, привезло офіційне підтвердження згоди султана щодо протекції над Україною. Про це говорили і сучасники. Старшинська рада у Чигирині офіційно погодилась присягнути султанові на вірність, у грудні до Стамбулу вирушило українське посольство із листами від гетьмана. Звісно, про ці події одразу дізналися у Варшаві [89, с. 391]. Іще у вересні сейм офіційно затвердив текст Острозького договору, визнав М. Ханенка козацьким гетьманом. 18 листопада король М. Вишневецький відправив універсал на Запорізьку Січ, в якій офіційно затвердив М. Ханенка гетьманом. Також йому мали привести клейноди, королівський комісар повинен був прийняти присягу козаків на вірність польському королю. 30 жовтня сейм закінчив свою роботу, посольство від гетьмана П. Дорошенка прибуло кількома днями пізніше і не могло передати свої «Інструкції». Але українські послы були прийняті королем, котрий погодився розглянути вимоги гетьмана і задовільнити їх [68, с. 276].

Тим не менше, 22 грудня 1670 р. на новому засіданні сейму було офіційно прийнято Острозьку угоду. Король і сейм пішли на деякі поступки Україні, зокрема православні і католики формально зрівнювались у правах, дозволено відкрити академію у Києві, гарантувались майнові права козаків,

їх власне судочинство [5, с. 178]. При цьому, король відмовився визнати пункти Гадяцької угоди щодо Руського князівства і козацької автономії у правобережних воєводствах; шляхта могла повертатись до своїх маєтків; митрополит і православні єпископи не отримали місця у сеймі [22, с. 157]. Цей договір за своїми статтями найближче схожий на Чуднівський 1660 р., котрий у свою чергу був обмеженим варіантом Гадяцького.

Звісно, що П. Дорошенко не міг погодитись на такі умови, натомість делегати М. Ханенка одразу їх погодили. У грудні 1670 р. Османська імперія вперше пригрозила польському королю війною, якщо він не відступиться від Правобережної України. Таким чином, виникла реальна загроза нової польсько-турецької війни, у якій українці будуть битися по обидві сторони. Загалом, грудень 1670 р. став рубіжним часом для П. Дорошенка і Речі Посполитої, оскільки будь-які спроби компромісу остаточно провалились.

Висновки до розділу

Протягом 1668-1670 рр. гетьман П. Дорошенко продовжував проводити політику щодо незалежнення України від іноземних держав і об'єднання усіх українських земель під своєю владою. Оскільки ані Варшава, ані Москва не були готові до компромісу і поступок щодо України, гетьман робить спробу заручитись підтримкою Османської Порти. Це вилилось в укладання угоди із султаном, отримання турецької протекції. Гетьмана на це спонукала і важка політична ситуація: він зміг заручитись підтримкою лівобережних полків, які перейшли на його бік і вбили гетьмана І. Брюховецького. Але після повернення Дорошенка на Правобережжя, лівобережна старшина на чолі із Д. Многогрішним почала перемовини із Москвою і фактично зрадила гетьмана і його програму. При цьому, П. Дорошенко був готовий до компромісу із Річчю Посполитою і продовжував перемовини із Варшавою. Наслідком цього була Острозька комісія, але Польща зробила ставку на

конкурента гетьмана, полковника М. Ханенка, який задовільнився лише становими і майновими інтересами козацтва. Острозький договір поклав край спробам польсько-українського компромісу з-боку П. Дорошенка.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведений нами аналіз наукової літератури дозволяє говорити, що дана тематики слабо представлена в українській історіографії. Більшість дослідників зосереджує увагу власне на постаті гетьмана П. Дорошенка, найбільш відомим фактом його правління є прийняття турецької протекції і участь у польсько-турецькій війні. Проте, досить мало літературі стосується аналізу його взаємовідносин із Річчю Посполитою, спроб досягнення компромісу із Варшавою. Окрім української історіографії, значний здобуток у цій тематиці зробили польські дослідники. Джерельна база включає у себе опубліковані джерела, зокрема архівні матеріали, офіційна документація, приватна і дипломатична кореспонденція, інструкції послам і тексти міжнародних договорів, козацькі літописи і польські хроніки. Методологія включає широке залучення наукових та спеціально-історичних методів, що дозволило об'єктивно і всебічно дослідити дану тематику.

Утворення Української держави усередині XVII ст. призвело до появи нового вогнища нестабільності у Східній Європі і появи нових причин до міжнародних конфліктів. Європейські держави виявились неготовими до появи нової держави, тим більше до її визнання і підтримки. Б. Хмельницький і його наступники намагались заручитись іноземною підтримкою, хоча б у формі васальних стосунків, але зазнали невдачі, оскільки сусіди Гетьманщини розглядали її як об'єкт своїх політичних зазіхань та експансії. Відсутність внутрішнього консенсусу і постійні політичні конфлікти призвели до розколу Гетьманщини по Дніпру на ворогуючі табори.

При цьому, усі ці події стали передумовою приходу до влади П. Дорошенка – козацького полковника зі значним політичним і військовим досвідом. Він прийшов до влади, будучи компромісною фігурою для сусідів і завдяки своєму дипломатичному хисту, намагався реалізувати програму

унезалежнення України шляхом досягнення іноземної протекції кількох держав одночасно. Його політику щодо Речі Посполитої можна розділити на кілька етапів.

Перший етап стосується 1665-1667 рр. У цей період П. Дорошенко утверджував свою владу у Правобережжі, зміг перемогти своїх конкурентів на булаву, заручитись підтримкою Криму і Польщі. Він одразу ж вступає у перемовини із королем і сеймом і вимагає офіційно визнати Гетьманщину, надати їй широку автономію, утвердити права козацтва, українського народу і православної церкви. Проте польська еліта не була зацікавлена у поступках на користь українців. До того ж, Варшава вела мирні перемовини із Москвою і була готова пожертвувати Лівобережжям, аби завершити криваву війну. Зрозуміло, що це не було в інтересах П. Дорошенка, але всі його звернення щодо врахування цих інтересів ігнорувалися. Стало зрозумілим, що Польща прагнула вирішити «українське питання» шляхом репресій. Усе це вилилось у військовий конфлікт 1666-1667 рр.

Спочатку події склалися на користь українців, але кримський хан, головний союзник гетьмана, виявився незацікавленим у перемозі останнього і уклав із Польщею договір на своїх умовах, фактично розірвавши союз із Україною. Не маючи достатньо сил, гетьман був вимушений підписати не вигідну Підгаєцьку угоду у жовтні 1667 р. Але того ж року був укладений мир в Андрусові, який офіційно закріпив поділ України, що викликало обурення серед її мешканців.

Другий етап тривав від початку 1668 р. до літа 1669 р. і характеризувався пошуком П. Дорошенком альтернатив польській протекції. Гетьман починає перемовини із Османською Портою, аби отримати підтримку султана. Окрім того, саме у цей період відбувається народне повстання на Лівобережжі, яке очолив І. Брюховецький, що порвав із Москвою. П. Дорошенко вирушає на підтримку повстанців, які переходять на його бік, а Брюховецький був убитий за мовчазною згодою гетьмана. Таким чином, йому вдалось об'єднати Гетьманщину під своєю владою. Але через

загрозу польського наступу, він вимушений повернутись на Правий берег, що стало фатальною помилкою.

Одразу після його повернення на Правобережжя, проти нього повстали запорозькі козаки, яких підтримав кримський хан, запорожці визнають хана своїм протектором. Лівобережна старшина розпочала перемовини із Москвою, аби укласти вигідний для себе договір. В таких умовах, П. Дорошенко веде офіційні перемовини зі Стамбулом задля укладення військового союзу. У березні 1669 р. він скликав козацьку раду у Корсуні яка погодилась на союз із султаном, але відмовившись присягати йому на вірність. Ймовірно, П. Дорошенко розраховував, що Порта дипломатичним шляхом натисне на Польщу, аби та відмовилась від України. Однак Варшава вирішила підтримати нового претендента на гетьманську булаву – М. Ханенка.

Останній етап триває із літа 1669 р. до грудня 1670 р. У цей період відбувається остання спроба примирення між Україною і Польщею, яку здійснює П. Дорошенко. Новий король, М. Вишневецький, погоджується вислухати вимоги українців і скликати нараду в Острозі, аби дійти згоди із гетьманом. Але польська еліта переконала короля у необхідності силового придушення Гетьманщини і повернення під владу Правобережжя військовими діями. Це стало причиною того, що в Острозі були виставлені неприйнятні для гетьмана умови. Врешті-решт, Сейм і Корона визнали гетьманом М. Ханенка, який пішов на усі умови поляків, аби отримати булаву. Це призвело до остаточного розриву стосунків із П. Дорошенком, який офіційно погодився присягнути на вірність турецькому султану. Натомість, Порта почала готувати військовий похід на Правобережжя, аби допомогти своєму васалу. Таким чином, спроба українсько-польського компромісу за гетьманування П. Дорошенка зазнала невдачі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актовъ. Вильна : Электро-типогрфія «Русский Починь», 1909. Т. 34. Акты относящіеся ко времени войны за Малороссію (1654–1667). 578 с.
2. Акты, относящіеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 8. 419 с.
3. Акты, относящіеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, Т. 5. 335 с.
4. Акты, относящіеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1869. Т. 6. 279 с.
5. Акты, относящіеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. брат. Пантелеевыхъ, 1878. Т. 10. 838 с.
6. Акты, относящіеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11. 820 с.
7. Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Комиссією для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль- Губернаторь. Киевъ : Тип. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. Ч. III, т. VI. 419 с.
8. Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
9. Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. *Исторический архив*. 1959. № 6. С. 82–89.

10. Документи. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 11–30.
11. Источники малороссийской истории. Москва: *В Университетской Типографии*, 1858. Ч. 1. 1649–1687. 339 с.
12. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року. *Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. Київ : Критика, 2006. С. 99–174.
13. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира. *Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. Київ : Критика, 2006. С. 205–248.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.
15. Літопис Самовидця. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с.
16. Мицик Ю. «Пам'ять (1671)» - український полемічний твір *Український історичний щорічник: Нова серія*. Київ, 2001. Вип. 5/6. Т. 7/8. С. 306-312.
17. Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка. *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа*. Науковий збірник. Київ, 1999. С. 70-102.
18. Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С 129-138.
19. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1990. Т. ССХХІІ. С. 327–350.
20. Переписка Нежинского воеводи Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665-1667 г. Чернигов, 1901.

21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. Київ - Львів : НТШ, 2004. 1086 с.

22. Хроніка з літописців стародавніх. АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ: Наук. думка, 1992. 336 с.

23. Ochmann-Staniszevska S. (oprac.) Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648-1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały. T.1. 1648-1660. 266 s.

24. Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1845. T. I-II. 324 s., 185 s.

25. Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1880. - T. 1. Cz. 1. 799 s.

26. Zbiór dyplomatów rządowych i aktów przywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nia, krajów. (od 1387 do 1710 r.). Cz. 1

27. Chrapowicki Jan Antoni. Diariusz: Część Trzecia: Lata 1669-1673. DiG, 2009. 380 p.

Література:

28. Бантыш–Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей земле до уничтожения гетьманства. Київ: Час, 1993.

29. Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українськоросійських відносин у другій половині XVII ст. Київ : Вид-во «Станий світ» : Вид. Т. Мосієнко, 2006. 256 с.

30. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII– XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 504 с.

31. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.

32. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах. : Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 510 с.

33. Гадяцька унія 1658 рокую Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. 342 с.

34. Газін В. В. «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 222–237.

35. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.

36. Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 112–129.

37. Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 241–248.

38. Газін В. В. Російсько-польська дипломатія 1654–1667 рр.: етапи та місце «українського питання». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 504–511.

39. Газін В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет (монографія). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 230 с.

40. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр.: причини провалу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60–69.

41. Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. На пошану професора А. О. Копилова. С. 541–555.

42. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.

43. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. 533 с.

44. Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 2017. Т. 270: Праці Історично-філософської секції*. С. 449–475.

45. Дашкевич Я. Павло Тетеря. Володарі гетьманської. Київ : Варта, 1995. С. 254–284.

46. Девіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.

47. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 576 с.

48. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності; ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. 712 с.

49. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. Х.: Факт, 2014. 640 с.

50. Історія русів, Укр. пер. І. Драча. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.

51. Маркевич Н. История Малороссии. Т. II. М., 1842., 673 с.

52. Кам'янецька С. Проект договору 1668 року про прийняття протекції султана. Корсунська рада 1669 р. та її ухвали. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2.

53. Кам'янецька С. Підгаєцька угода 1667 року: причини її укладення, сутність та політичні наслідки для Гетьманщини. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 17. с. 38-40.

54. Костомаров Н.И. Руина. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6.Т. XV. Санкт-Петербург, 1905., 392 с.

55. Крисаченко В. Україна–Туреччина: дипломатичні взаємини козацько-гетьманських часів. *Українознавство*. 2013. №. 3-4. С. 188-192.

56. Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського. *Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ)*. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 87–90.

57. Мицик Ю. Браїлівська битва (1666 р.) в описі Віршованої хроніки. *Наукові записки. Історичні науки*. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2008. Том 78. С. 68–82.

58. Мицик Ю. Іван Виговський. *Володарі гетьманської булави*. Київ: Варта, 1995. С. 191–236.

59. Мицик Ю. Україна XV–XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків»). *Записки товариства імені Шевченка. Т. ССXXXIII : Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1997. С. 30–46.

60. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1887. Т. 2. 405 с.

61. Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657– 1665 рр.). Львів : Міссіонер, 1998. 306 с.

62. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр. Київ : Видавничий дім КМ Академія, 2013. 400 с.

63. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.

64. Санин Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648–1702 гг.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. Т.16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 305–322.

65. Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе. Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. Москва, 1979. С. 276–286.

66. Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 163–207.

67. Смолій В. А., Степанков В. С. Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.* Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 355–371.

68. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.

69. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної

революції. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.* Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 343–355.

70. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.

71. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

72. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.

73. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2022. 512 с.

74. Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини. *Terra Cossacorum* : студії з давньої і нової історії України. *Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187-195.

75. Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110–123.

76. Степанков В. Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків. Київ, 1999. *«Істину встановлює суд історії»*. *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Національна академія наук України; Інститут історії України НАН України. Т. 2. К., 2004. С. 418-448.

77. Степанков В. С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т.4 (6). С. 226–234.

78. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Кн. 1. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2018. 610 с.

79. Фесенко Н. Висвітлення постаті гетьмана Петра Дорошенка в працях козацьких літописців та істориків XVIII – першої половини XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2013. №. 74. С. 129-131.

80. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с.

81. Чухліб Т. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року. *Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ)*. Ніжин : НДГУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 90–99.

82. Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. №. 1. С. 39-61.

83. Чухліб Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань)*. Київ-Черкаси, 1993. С. 81–86.

84. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2003. №3. С. 193-206.

85. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). Київ: КМ Academia. 2004. 284 с.
86. Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.). *Гадяцька унія 1658 року*. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 240–268.
87. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
88. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
89. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Часопис «Критика», 2006. 584 с.
90. Majewski W. Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. VI. Cz. 1. Warszawa, 1960. S. 52-68.
91. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000. 502 s.
92. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. Wyd. drugie. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. 519 s.
93. Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959. 279 s.